

Kerekes Erzsébet

Gyermekfilozófiai beszélgetések az igazságosságról és igazságról

2015-ben Kolozsvár európai ifjúsági főváros volt. Akkor született városi szinten (a polgármesteri hivatal, bankok, szponzorok támogatásával) a *Comm'on Cluj* kezdeményezés, a város – fiatalokat bevonó – nagy projektje, és 2016-ban is folytatták megújított költségvetéssel: pályázatot hirdettek gyermekeknek és fiataloknak szóló rendezvények, programok megszervezésére-lebonyolítására, a városi lakosság online szavazatai alapján. 161 pályázó projektből a *Gyermekfilozófia Klub* 9. helyezést ért el 526 szavazattal. Az önkormányzat 50 projektet támogattott, melyek között a mi projektünket viszonylag kevés – inkább anyagi költségekre, didaktikai eszközökre fordítható – összeggel, de jelentős reklámozási lehetőségek biztosításával. Azóta a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kara és az Octavian Goga Kolozs Megyei Könyvtár között létrejött partnerségi szerződés alapján Kolozsváron több megyei könyvtári fiókban is sor kerül havi rendszerességgel román, angol és magyar nyelvű gyermekfilozófiai klubfoglalkozásokra a Filozófiai Intézetekben tanító oktatók és doktoranduszok bevonásával.¹

A klub vezető csapata a BBTE-n szerveződött, Mihaela Frunză egyetemi docens és több más oktató szakmai irányításával, fiatal doktoranduszok részvételével. A tagok között élénk szakmai kommunikáció zajlik, saját képzésük szempontjából is fontosnak vélik felvállalni a publikus projekteket. A magyar nyelvű foglalkozások vezetője Kerekes Erzsébet (jelen cikk szerzője), aki négy helyszínen irányított és irányít klubokat. Ezeken a közös tevékenységeken leginkább 6–15 éves gyerekek vesznek részt, ahol életkoruk szempontjából releváns filozófiai fogalmakat elemznek megfelelő szinten, mint bátorság, identitás, igazságosság, igazság stb. A klub keretében nonformális módszereket használunk; ilyenek a történetek elemzése, szerepjátékok, kisfilmek megtekintése, csoportos beszélgetések. A hirdetés szövege utal arra, hogy a gyermekfilozófia Nyugaton igen népszerű, és segíti a gyerekek iskolai teljesítményének javulását is. A csoporton

Kerekes Erzsébet (1977) – filozófus, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, erzsebet.kerekes@ubbcluj.ro

¹ Módszertani szempontból a gyermekfilozófiai klubok Matthew Lipman *Gyermekfilozófia* oktatási programjára, annak továbbgondolásaira támaszkodnak. A Gyermekfilozófia programot Matthew Lipman (1922–2010) amerikai logika és filozófia szakos professzor indította el az 1960-as évek végén *Philosophy for Children* (PFC) címen. Ez egy olyan oktatási-nevelési program, melynek fő célja a kritikai gondolkodás kialakítása, a *kérdézés* kultúrájának ösztönzése a *válasz* kultúrájával szemben. A világ több mint 35 országában alkalmazzák. Kolozsváron tartalmi vonatkozásban kiindulópontként elsősorban Thomas Wartenberg 2009-es műve szolgált. (Thomas E. Wartenberg: *Big Ideas for Little Kids. Teaching Philosophy through Children's Literature*. Rowman&Littlefield Education, Lanham-New York-Toronto-Plymouth/UK, 2009). A könyv négy fejezetet tartalmaz: ezekben konkrét könyvek/történetek feldolgozási javaslatait; velük kapcsolatos módszertani megfontolásokat, a leckerterv előkészítésének folyamatát mutatja be a szerző; az utolsó fejezet kiegészítő tevékenységeket javasol, valamint könyvészetet. Ld. a témához: Kerekes Erzsébet: *Képz(őd)ésben. Gyermek- és nevelés-filozófiai tanulmányok*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság–Kvár 2016, 115–160. Magyar nyelvű foglalkozásokon Lázár Ervin-szövegeket beszéltünk át, vagy Isabelle Desegher CritiCat-meséi kapcsán elméltünk.

belüli korkülönbség nem bizonyult hátránynak: a nagyobbak bátorították a kicsiket, akik hamar rájöttek arra, hogy bátran elmondhatják, amit gondolnak, és nem lesz semmi baj, ha pl. megváltoztatják menet közben véleményüket. Motiválta őket, hogy rájuk is figyelnek, és a többiek is kíváncsiak az érveikre, s önbizalmuk növekedett az érvelő közeg hatására. Hogy miért könyvtárban kerültek és kerülnek megszervezésre az ilyen rendezvények? A megértő-értelmező, közös, élményszerű olvasást és filozófiai-kritikai gondolkodást szeretnénk ösztönözni nonformális tevékenységek keretében, iskolán kívüli közösségi terekben is. Erre pedig a legalkalmasabbnak a könyvtári környezet bizonyul. A résztvevők online közösséget is alakítottak: gondolatokat, képeket, cikkeket, tanulmányokat, játékokat osztanak meg spontánul. A járvány miatt pedig volt olyan időszak, hogy több hónapig a klubtevékenységek is online zajlottak.

A klub kiemelt alkalmakkor való népszerűsítésére is sor került. Ilyen pl. a németországi, októberi Frederick-naphoz² – egy nap, amely az olvasásról szól – hasonló rendezvénysorozat beindítása, ahol gyermekfilozófiai foglalkozásokat is szerveznek támogató/háttértevékenységként, s ugyancsak jó alkalom erre a Filozófia Nemzetközi Napja novemberben. Természetesen rendszeres foglalkozásokra is folyamatos igény van, legalább havonta egyszer, de gyakran többször is, elsősorban a könyvtárban, de ez nem zárja ki a más helyszíneket (mint botanikus kert, könyvesboltok), és az online lehetőségeket sem.

2022-ben néhány klubtevékenység alkalmával az *igazságosságról*, illetve az *igazságról* olvastunk és beszélgettünk közösen. Az igazságossággal kapcsolatos foglalkozásunk kiindulópontjával Lázár Ervin: *Az igazságtévő nyúl* c. meséjét választottuk. A foglalkozáson 20 gyermek vett részt, hangulatkeltésként játékos versenyszámokkal kezdtünk. Párok jelentkezhetek be a versenyre, kettesével versenyeztek. A terem egyik felétől el kellett jutni a másik feléig úgy lépkedve, hogy az egyik cipőnk sarka mindig a másik cipő orrát érje. A verseny előtt, a jelentkezőket mérlegelve, tippelni lehetett: vajon ki fog nyerni? A párban zajló versenyszámok mentén beszélgethettünk arról, hogy ki mit tapasztalt, gondolt a játék elején, közben és a végén? Születtek meglepetések? Ki nyer? A nagyobb lábú, hosszabb cipőjű? A lány? A fiú? A magasabb? Idősebb? Az ügyesebb, sportosabb? Gyakran nem az a gyerek nyert, akire a legtöbben tippeltek. Volt olyan párosítás is, hogy a legmagasabb, legnagyobb lábmeretű a legkisebb gyerekekkel versenyzett. A csalóknak előlről kellett kezdeniük a versenyszámot.

Énekeltünk is ismert énekeket, olyanokat, amelyekben dió meg nyúl szerepel:

1. „De jó a dió,
fütyül a rigó, vidám dala száll,

² A Frederick-nap Leo Lionni *Frederick* című könyvéhez kapcsolódik. A könyv egy kisegérről szól, aki barátait a hosszú téli éjszakákon, amikor már minden eleségükből kifogytak, versekkel-mesékkal vigasztalja, tavaszt varázsolva ezzel a sötét, hideg télbe. Innen született a Frederick-nap ötlete. Baden-Württembergben minden évben egy borús, októberi napon a felolvasások napfényt varázsolnak a gyerekek lelkébe. A programban – amelyet az osztrák Andersen-nap mintájára 1997 óta évente megrendeznek – az iskolák és az óvodák mellett könyvtárak, pedagógiai főiskolák, könyvesboltok, kiadók és más egyesületek is részt vesznek. A szervezők gondosan, az életkori sajátosságokat figyelembe véve, válogatják az olvasandó könyveket, a felolvasásokhoz játékok, beszélgetések, író-olvasó találkozók is kapcsolódnak. (A minta ebben az esetben is az osztrák Andersen-nap volt, ahol 8-12 könyvet választanak ki, és ezekhez – a könyvkiadók, a könyvtárosok és a pedagógusok közös munkájával – egy közel negyvenoldalas módszertani anyagot készítenek.) – Ld. Pompor Zoltán: *Olvasóvá nevelődés – alulnézetből*. = *Anyanyelv-pedagógia* 2010. 4. szám. (<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=293>).

élni, jaj, de jó!”

2. „Hová mégy te, kis nyulacska...”

Ezt követően közösen elolvastuk Lázár Ervin: *Az igazságtevő nyúl* c. meséjéből az első részeket.³

„A Majom éppen a diófán ült, és diót evett. Vidáman köpködté a dióhéjat, dudorászott is, jókedve volt, mert sütött a nap, egyetlen erősebb állat sem járt arra – s végül: evett, hát azt hitte, övé a világ. Aztán meglátott egy hangyát.

– Hm – mondta rátartian –, miféle légyiszok izeg-mozog ott?

– Nem pizok vagyok – mondta sértődötten a Hangya. – Hangya vagyok.

– Az mindegy – mondta a Majom –, tűnj el innen!

– Miért, zavarlak? – csodálkozott a Hangya. – Éntőlem aztán nyugodtan ehetsz itt itélelnapig is.

– Ne feleselj – legyintett nagyképűen a Majom –, mert úgy kupán váglak, hogy!... Milyen napot mondtál az előbb?

– Ítélelnapot.

– No, addig fogsz jajgatni!

– De nekem itt dolgom van – mondta a Hangya. – Nem hagyhatom abba a te szeszélyed miatt a munkám.

A Majom elképedt, fölhúzta a szemöldökét, és mind a két kezét csípőre tette (közben a farkával is kapaszkodott, hogy le ne essen).

– Ezt a szemtelenséget! – kiáltotta. – Ide figyelj, te pötypizok, pizokpötty, vagy hogy is nevezzelek!

– Legjobb lesz, ha tisztességes nevemen nevezel – mondta mérgesen a Hangya. – Ugyanolyan jogom van itt járkálni, mint neked.

A Majom erre már felelni sem tudott, elképedésében egy fél diót leejtett a földre.

– Jogod? Még hogy jogod?

– Éppen olyan állat vagyok, mint te – mondta a Hangya.

A Majom teli torokból nevetni kezdett.

– Ez megőrült – mondta, és körülnézett, kinek mutathatná meg az örült Hangyát. De éppen nem járt arra senki.

– Egyáltalában nem örültem meg – felelte a Hangya –, igenis, éppen olyan állat vagyok, mint te.

– Éppolyan erős? – kérdezte gúnyosan a Majom.

– Éppolyan – mondta a Hangya.

– Éppolyan gyors? – kérdezte a Majom, és a hasát fogta nevetésben.

– Éppolyan! – mondta dühösen a Hangya.

– No, gyere – nevetett a Majom –, akkor versenyezzünk!

– Jó – mondta elszántan a Hangya, és edzőképpen csinált két fekvőtámaszt.

Lementek a fa alá.

– Először versenyt futunk – mondta a Majom. – Látod azt a fát?

³ Lázár Ervin: *Az igazságtevő nyúl*. = Uő: *A Hétfejű Tündér*. Bp. 2016. 9–14.

– Látom – mondta a Hangya.

– Az a cél. Háromra indulunk – mondta a Majom, és számolni kezdett.

Háromra elrohant. Futott a Hangya is, ahogy a lába bírta. Alig került ki öt fűszálat, a Majom már kiabált a másik fától.

– Hol vagy?

– Itt – morogta dühösen a Hangya.

– No látod, bikfic!

– Kerülgetnem kellett a fűszálakat – védekezett a Hangya.

A Majom ettől nevetőgörcsöt kapott.

– Most súlyt emelünk – mondta aztán. – Itt ez a kő, először fölemelem én, aztán te.

Fogta a követ, földobta a levegőbe, még kiáltott is, hogy „hopplá”, elkapta, és letette a földre.

– Most te jössz!

A Hangya nekidurálta magát, nyomni kezdte a vállával a követ, a vér mind a fejébe tódult az erőlködéstől. A kő meg sem mozdult, a Majom vigyorgott.

– No, most fáramászó-versenyt rendezünk – mondta. – Gyere ide a fa alá, háromra indulunk.

A Hangya tenyérrnyit haladt, a Majom már fönt volt a fa csúcán.

– Most megérdemelnéd, hogy eltaposalak, mert szemtelenkedtél – mondta a Majom, amikor lemászott. – Ha még egyszer azt mered mondani, éppen olyan állat vagy, mint én, magadra vess!

A Hangyának vörös lett a füle a szégyentől. A Majom elfordult, keresni kezdte a fél dióját, amit az imént leejtett.

– Hol lehet a fél dióm? – mondta félhangosan.

– Bocsánat – hallatszott ekkor egy hang –, éppen most ettem meg. Nem tudtam, hogy a tied.

– Előlépett a Nyúl, és megemelte a lapulevelet, amit kalap helyett a fején hordott.

A Majom megörült, hogy végre valakinek elmondhatja a történeteket. Még a fél dióval sem törődött. Amikor az elbeszélés végére ért, a Nyúl hitetlenkedve csóválta a fejét.

– Csakugyan legyőzted?

– Talán nem hiszed? – kérdezte sértődötten a Majom.

– Volt versenybíró? – kérdezte válasz helyett a Nyúl.

– Nem volt.

– Akkor nem érvényes – mondta a Nyúl. Ismételjétek meg a versenyt. Én leszek a versenybíró.

– Nekem aztán mindegy – mondta fölényes mosollyal a Majom.”

Itt, a mese közepénél, megálltunk megbeszélni a történet felét. A gyermekeknek kérdéseket kellett megfogalmazniuk, melyekről szavaztunk. A legtöbb szavazatot kapott kérdések, amelyekről beszélgettünk, a következők voltak:

1. Mikor érvényes egy verseny? Miért? (Mégfogalmazódott, hogy szükséges egy részre nem hajló bíró vagy bizottság, zsűri, esetleg nézők, tanúk, kamera. Ha előre leszögezettek a szabályok, a résztvevők előre bejelentkeznek úgy, hogy eleget tesznek bizonyos feltételeknek, pl. egy korosztályba, egy súlycsoportba való tartozás stb.)

2. Igazságos volt a verseny? Miért? (Nem tűnt igazságosnak: a majom mint versenyző állapította meg és irányította a neki kedvező feladatokat, stb.)

3. Milyen igazságtalan versenyekről hallottunk, milyeneket tapasztaltunk vagy képzelhetünk el? (Elhangzott, hogy nem igazságos gyermekeket felnőttekkel matematikából vagy különböző sportágakban versenyeztetni; vagy lányokat fiúkkal bizonyos erőpróbákon versenyeztetni; vagy

kisebbségeket többségekkel a többség anyanyelvéből versenyeztetni, mert a kisebbségek hátrányban vannak/lehetnek, stb. Az sem tisztességes, ha valakit pl. borszíne miatt kizárnak bizonyos versenyekből, vagy hátrányban részesítenek.)

A gyermekek megismerkedtek az *esélyegyenlőség* és *diszkrimináció* fogalmaival is. Tisztáztuk, hogy ez utóbbi olyan megkülönböztető bánásmód (cselekedet, tevékenység, kijelentés, elmulasztott tett, viselkedés), mely az egyén (személy) vagy a csoport esélyegyenlőségére hat. A hatása lehet negatív vagy pozitív, módszere pedig nyílt vagy burkolt.

Utána a résztvevők feladatot kaptak: párban gondolkodniuk kellett arról, hogyan tennék igazságosabbá a versenyt, ha ők lennének a bírók. Ilyen megoldások születtek: pl. a Majmot majmokkal, a Nyulat nyulakkal versenyeztetnék. Vagy pl. 1 m előnyt adtak volna szaladáskor a hangyának.

A végén felolvastuk Lázár Ervin megoldását is:

„– Na, akkor lépjél száz lépést – mondta a Nyúl a Majomnak.

A Majom lelépte a száz lépést, a századiknál földbe szúrt egy száraz gallyat.

– Ott lesz a cél – kiabálta a Nyúl, a Majom bólintott.

– Nem akarok versenyezni – mondta ekkor sírósan a Hangya. – Úgyis legyőz. Mégiscsak különb állat nálam.

– Csönd! A versenyzők nem beszélnek feleslegesen – mondta szigorúan a Nyúl, aztán körülnézett. – Hol vagy?

– Itt – mondta a Hangya egy tökmag árnyékában.

Közben visszaért a Majom.

– Kezdhethük – mondta.

– Várj – intett a Nyúl, és odaszólt a Hangyának: – Lépjél te is száz lépést.

A Hangya lépett százat, éppen az egyik fűszáltól a másikig tartott.

– Ez minek? – kérdezte gyanakodva a Majom.

– Világos, te is száz lépést futsz meg ő is. Mit nem értesz ezen? Az előbb talán nem így csináltátok?

– De nem ám! – mondta harciasan a Hangya.

– Akkor nem volt igazságos – legyintett a Nyúl. – Most viszont száz hangyalépés meg száz majomlépés. Ez igazságos lesz.

A Majom mondani akart valamit, de a Nyúl rászólt:

– Csönd! Én vagyok a versenybíró!

Futottak. A Majom még a táv felét sem tette meg, a Hangya már ott volt a másik fűszálnál.

– Sajnos, lemaradtál – mondta a Majomnak a Nyúl.

A Majom dühöngött.

– Majd a súlyemelés dönt! – ordította.

– Előbb mérlegelünk – mondta a Nyúl.

– Mit csinálunk? – bandzsított a Majom.

– Mérlegelünk – mondta a Nyúl, s egyik fülére ültette a Hangyát, a másikra rátett egy kövecskét.

– Ez fölmérték – magyarázta, s később hozzátette: – Rendben. Éppen egyforma súlyúak.

A Hangya játszva fölemelte a hangyasúlyú kövecskét.

– Most te jössz, te is emelj fel egy követ, aminek akkora a súlya, mint neked – mondta a Nyúl.

– Talán engem is a füledre ültetsz? – gúnyolódott a Majom.
 – Nem – mondta a Nyúl, azzal jól megnézte a Majmot, aztán szemügyre vett egy nagy követ
 –, ezt szemmértékkel csinálom. Ugyanolyan pontos, mint a fülmérték.

A Majom erőlködött, még a szeme is kiguvadt, amíg felemelte a követ.

– A Fülesbagoly kitűnően gyógyítja a sérvet – szemtelenkedett a Hangya.

– Még egy ilyen megjegyzés, és kizárlak a versenyből! – kiabált a Nyúl. A Hangya a nála kétszerte súlyosabb követ is megemelte, a Majom nem tudta. Ordított mérgében:

– Majd a fára mászás!

– Pardon, csak mászás – javította ki a Nyúl, a Majom nem értette. - Ugyanis fára csak te fogsz mászni. Nézzük... – Ezzel nézni kezdte a fát. – Ötször magasabb, mint te – mondta a Majomnak
 –, ez a fűszál meg ötször magasabb a Hangyánál. Tehát ő erre a fűszálra mászik.

A Majom kitűnően mászott, ugyanakkor ért fel a fa csúcására, amikor a Hangya a fűszál tetejére.

– Döntetlen – mondta a Nyúl. – Ebben valamit javítottál. De az összetett versenyt a Hangya nyerte.

A Majom akkor már lent állt a földön, elöntötte a pulykaméreg, fölkapott egy husángot, és elordította magát:

– Megálljatok!

– Futás – vezényelt a Nyúl, gyorsan fölkapta a Hangyát, és elvágatott, ahogy a lába bírta.

Az erdőszélen megálltak, a Nyúl lihegett a fáradságtól, letette a Hangyát. Egymásra nevettek.

– Győztünk – mondta a Nyúl.

És ez igaz is. Győztek!”

A foglalkozás végén beszéltem a gyerekeknek röviden Zénon egyik paradoxonjáról: Akhilleusz és a teknősbéka versenyfutásáról.

2022 őszén több alkalommal is beszélgetések zajlottak az igazságról Isabelle Desegher *CritiCat*-meséi alapján egy újabb *Comm'on Kolozsvár* projekt keretében. Egy detektív cica, CritiCat (a főszereplő) történeteinek és játékaiknak segítségével ösztönöz a kritikai gondolkodásra.

Az első óra elejét játékkal indítottuk: mondjon mindenki magáról két igaz és egy hamis kijelentést vegyes sorrendben. A többieknek ki kellett találniuk, hogy melyik lehet a hamis kijelentés, és érvelni kellett amellet, hogy miért gondolják hamisnak. Pl. „Zita vagyok, 12 éves. Van egy testvérem. Sportegyetemre járok.” (Valójában 12 évesen még nem lehet egyetemista.) Vagy: „Csaba vagyok, van egy kiskutyám. Szeretek zongorázni és lovagolni. Nem szeretem az állatokat.” (Vagy nincs kutyája, vagy nem igaz, hogy nem szereti az állatokat.)

Ezt követően meseolvasás következett. Isabelle Desegher: *Az igazság órája*⁴ c. meséjét olvastuk.

Bár ezer évekig utazott, sós tengereken, magas hegyeken, mély völgyeken, vad mocsarakon át, CritiCat nem találta. Milyen nagyon vágyott rá! A szépségére, kecsességére, tisztaságára, de leginkább tökéletességére! Hiába. Bármilyen irányba ment, bármit is mondtak ez emberek róla,

⁴ Isabelle Desegher: *The Hour of Truth*. = *CritiCat. Philosophy with Children about fake news*. 11–15. https://assets.mediawijs.be/2022-04/kritikat-brochure_en_05.pdf (2022.09.17.) Az angol eredetiből fordította Kerekes Erzsébet.

az Igazságot nem lehetett megtalálni sehol. CritiCat-nek nem sikerült elkapnia. Minden egyes alkalommal, újból és újból, mintha az ujjai között kicsordult volna.

Egy adott pillanatig, amikor sárga szemének tekintete hirtelen megakadt egy fából készült útjelzőn. Ott, a világ végén, egy törekeny jelzőtáblán, ott volt! Fehéren fekete! „Igazság. 365 km.”

A nyíl balra mutatott. CritiCat elkezdett dorombolni. Még az árnyéka is kiegyenesítette a hátát. Elkezdett az Igazságra gondolni. Szépnek találja majd? Nagyszerűnek és elragadónak? Vagy nagyon kicsi? Egy elefántcsonttoronyban talál rá? Mit eszik? És vajon mit csinál egész nap?

365 km után, CritiCat, eléggé meglepődve, egy barlanghoz jutott. Vagy inkább egy nagy, sötét és büzlő lyukhoz. Unalmas és sötét egyedüllet szaga volt. CritiCat bedugta a fejét és bekiáltott: „Hahó? Jó napot?” Visszhang továbbította üzenetét. Semmilyen válasz nem jött. Ránézett az órájára. Eljött az igazság órája. Végre találkozhat vele! És ott volt!

Csakhogy az Igazság nagyon más volt. Csupasz volt, meztelen. Csúnya és öreg. Öregebb volt, mint a legidősebb bükkfa. Több ezer vonal jelölte arcát, görbe volt és torz. Megégett.

„Ez nem lehet igaz!” gondolta CritiCat. De, jaj, ő volt, az Igazság.

Az Igazság intett neki. „Vártalak”, mondta. CritiCat nyelt egyet. „Gyere”, mondta, „és lakjál velem.” CritiCat mintha egy hajlabdát nyelt volna, gondolkodni kezdett és elemezni a dolgokat. Az Igazsághoz vezető út sokáig tartott és nehéz volt. Az Igazság meggyőzőnek tűnt és kíváncsivá tette. Ez volt az egyetlen esélye arra, hogy megismerje az Igazságot, hogy valós természetéről tudakozódjon. Végül, CritiCat úgy döntött, hogy marad, elfogadva a valódi Igazságot.

Az Igazsággal eleinte furcsa volt az élet. Ha őszinte akart lenni magához, egy picit különlegesnek, furcsának tűnt neki. Mint egy pulóver, amelyik nem illik jól rá. Mint egy viszketegség. Főleg az elején. De egy idő után a dolgok rendeződtek. CritiCat megtanult az Igazsággal élni. Megtanulta, hogyan boldoguljon vele. Nap mint nap. Aludjon vele, ébredjen vele, egyen vele. Együtt mosogasson vele, főzzön vele, vásároljon vele. Egy vasárnapon piknikezni mentek a parkba fák alá. Az élet furcsa módon folytatódott, CritiCat kezdte megszeretni az Igazságot. Megszerették egymást. Összeházasodtak és – akár hiszitek, akár nem – még gyerekeik is születtek.

Néha, CritiCat az Igazságot úgy látta, mint egy csúnya öreget, akivel első nap találkozott. Máskor az Igazság úgy tündökölt, ragyogott, mint egy csillag az égen. Azokban a napokban az Igazság szebbnek tűnt, mint amilyen a valóságban volt. Néha csendes volt és úgy tűnt, hogy gondolataiba merül, elmereng. Egy pillanattal később, mintha meg a sok energiától felrobbanna, úgy ugrált a fűben, mint egy újszülött borjú. Nem lehet soha tudni, hogy áll a dolog az igazsággal. Bármilyen irányt vehetnek a dolgok, mindig volt egy meglepetése.

CritiCat egy örökkévalóságot lakott vele. Ez idő alatt sikerült megtanulnia minden tudhatót az Igazságról. És egy napon befejezte az Igazsággal – az meg övele. Elbúcsúztak. Ölelésük egy kicsit hosszabban tartott, mint amire gondoltak. Aztán „Viszont látásra!”-t mondtak, „Minden jót!” és elváltak.

CritiCat elment és amikor már majdnem bevette a sarkot, az Igazság utána kiabált:

„Még valami. Ha mások kérdeznek felőlem, azt fogod mondani, hogy fiatal és szép vagyok?” Aztán eltűnt. S még mielőtt CritiCat válaszolhatott volna, az Igazság szavai ott forogtak és lobogtak a szélben, mint a falevelek.

A beszélgetés alkalmával a következő kérdéseket vizsgáltuk meg:

Létezik valami, ami mindig igaz?
 Megmásítható az igazság?
 Honnan jön az igazság?
 Mikor lehetsz biztos valamiben?
 Mi egy hazugság?
 Mulatságos a hazugság?
 Lehet igaz is egy hazugság?
 Minden ember hazudik?
 Néha jó hazudni?
 Miért hazudnak az emberek?

A témához javasolhatunk még két további gyakorlatot:

1. Az igazság pirulája

Képzeljétek el, hogy létezik egy olyan gyógyszer, amely lehetővé teszi, hogy mások gondolatait elolvashassuk. Bevennétek ezt a gyógyszert?

A gyermekek egy vonalra helyezhetik el álláspontjukat, melynek egyik végénél a „*bevenném*”, másiknál a „*nem venném be*” mondat található.

Bevenném. ----- Nem venném be.

A két legtávolabbi álláspontot képviselő gyermeknek el kell magyaráznia, miként gondolkodott. A többiek érvelhetnek, ha nem értenek egyet. Ha valaki meggondolta magát, elmozdíthatja álláspontját. Valahányszor egy gyermek elmozdul, megkérdezhetjük, miért gondolta meg magát.

2. Kant gyakorlata

Immanuel Kant német filozófus azt állította, hogy nem kell/szabad hazudnunk soha. Egyetlen kivételt sem tolerált ezzel kapcsolatosan – még abban az esetben sem, ha legjobb barátunk életét menthetnénk meg ezzel.

Vizsgáljuk meg a gyermekekkel, hogy fenntartjuk-e ezt a gondolatot/állítást a következő dilemmákból kiindulva:

1. Jázmin csupán két barátját hívhatja meg a születésnapjára, de neki három nagyon jó barátja van. Sok töprengés után arra a döntésre jut, hogy csupán Sárát és Istvánt hívja meg. Nem mondja el Szonjának, hogy bulit rendez.

- Hazudott Jázmin Szonjának? Miért nem?
- Te mit tennél? Elmondanád Szonjának, hogy ő nem meghívott? Miért nem?

2. Sámuel azt mondja Márknak, hogy nem vehet részt a focimeccsen, mert „kövér és nem tud elég gyorsan szaladni”. A tanár felmérgelődik Sámuelre, amikor ezt meghallja. „De hiszen mindig azt mondja, hogy el kell mondanunk az igazságot” – siránkozik Sámuel.

- Mi a véleményetek Sámuel álláspontjáról?
- Mit tennél, ha te lennél Sámuel?
- Mindig el kellene mondanod őszintén azt, amire gondolsz, amit hiszel?

3. Apa megkérdezi, hogy megettem-e az összes édességet, és én azt válaszolom, hogy nem. Később eszembe jut, hogy mégis megettem. Elfelejtettem.

- Hazudtam apának?
- Te mit tennél? Elmondod, hogy tévedtél, vagy nyugodtan maradnál?
- Hallgatni az igazság kapcsán ugyanazt jelenti, mint hazudni?

4. Újságszerkesztőként választanod kellene két cikk leközlése között: egy eléggé fontos, de unalmas cikk (mely az emberek egészségével kapcsolatosan tartalmaz információkat) és egy másik között, mely kis botrányos pletykáról szól a királyi család kapcsán.

- Melyik újságcikket nyomtatnátok ki? Miért?
- Mit gondolsz, mit tenne a szerkesztők zöme? Miért?

Igazság, hazugság, álhír, vélemény...? Naponta találkozunk velük, és próbálunk különbséget tenni közöttük, megérteni őket, mert döntéseink tőlük is függenek (legyünk 8 vagy akár 80 évesek). A Gyermekfilozófia Klubon együtt gondolkodhattunk, nyomozhattunk ezekben a témákban is a detektív cica (Criticat) társaságában. A nyomozás tovább tart, a tevékenységek folytatódnak.

Philosophical Conversations with Children about Justice and Truth

Keywords: philosophy for/with children, critical thinking, justice, injustice, equal opportunities, discrimination, truth, lying

Since 2016, based on a partnership agreement between the Faculty of History and Philosophy of Babeş-Bolyai University and the “Octavian Goga” Cluj County Library, the workshops of the Philosophy Club for children have been held in Romanian, English and Hungarian in several branches of the county library in Cluj-Napoca, under the guidance of professors and PhD students from the Philosophical Departments of the University. We want to encourage, to stimulate common understanding-interpretive reading and critical thinking in non-formal activities, including extracurricular community spaces. In 2022, we read and discussed justice and truth at several club activities.

SZEMLE

A republikanizmusok sokszínűsége

Nagy Ágoston és Pap Milán (szerk.): *Klasszikus és modern republikanizmusok. Eszmetörténeti tanulmányok, Ráció Kiadó, Budapest, 2021, 275 old.*

A Ráció Kiadó gondozásában megjelent kötet, amint azt a szerkesztők által jegyzett előszó is hangsúlyozza, a republikanizmusok sokféleségét kívánja felmutatni szerteágazó, rendkívül sok réteget megmozgató eszmetörténeti perspektívában. A kötet újdonsága, hogy nem a republikanizmus nagy narratíváira (a reneszánszra vagy az amerikai forradalomra) koncentrálnak, hanem első blokkjában a „magyar republikanizmus” előtörténetének egyes epizódjaiba enged betekintést, második blokkjában pedig szélesebb merítést ad az „euroatlanti övezet” republikanizmusainak eszmetörténetéből. A kötet széles látókörét nem csupán a tematikai merítés sokszínűsége, hanem a megközelítésmódok interdiszciplináris jellege is kifejezi: egyes tanulmányok elsődlegesen az irodalomtörténet (Köllő Zsófia: *Republikanizmus és patriotizmus a Nádasdy-Mausoleumban*, Nagy Ágoston: *A „thermidori köztársaság” ünnepkultúrájának tapasztalata Kisfaludy Sándor Naplójában*, Takáts József: *Republikánus norma és verses regény*, Förköli Gábor: *Örökletes monarchia és honpolgári erény. Az államminiszter alakja a 17. századi francia nyelvű népszerűsítő politikai irodalomban*), a történettudomány (Petneházy Gábor: *Filozófusok a kormánynál. A republikanizmus esélyei Erdélyben a Báthory-korszakban*, Miru György: *Republikánus szabadság és demokratikus önkormányzat: Kossuth példája*), a politikatörténet (Vajda Zoltán: *A republikánus erény fogalmának differenciálódása újkövői kontextusban. Az antiföderalisták esete az 1787. évi amerikai alkotmánnyal*, Lévai Csaba: *Hogyan biztosítható az erényes köztársaság fennmaradása? A klasszikus republikanizmus, a skót felvilágosodás*

és a fizokratizmus összefonódása Thomas Jefferson gazdaság- és külpolitikai gondolkodásában, Pap Milán: *Posztkommunista republikanizmus? A liberalizmus kiigazításának programja a rendszerváltás utáni Magyarországon*) vagy a politikai filozófia (Demeter M. Attila: *Nacionalizmus és patriotizmus között. Bárány Eötvös József a nemzetiségi kérdéssel*, Balogh László Levente: *A cselekvők köztársasága. Hannah Arendt republikanizmusáról*) felől közelítik meg a témát, de a közös eszmetörténeti orientációnál fogva egyikről sem lehet azt állítani, hogy megmaradna diszciplínája hagyományos keretei között.

Amint a felsorolt címekből is kitűnik, a kötet írásai a szerteágazó történeti anyagban főként olyan republikánus kulcsfogalmakat vesznek górcső alá, mint a patriotizmus, a honpolgári erény, az önkormányzatiság. Egy rövid recenzió keretében felsorolni sem lehet azokat a történeti kontextusokat, amelyekben ezek a fogalmak elemzésre kerülnek, politikaelméleti nézőpontból azonban kiemelhető, hogy több tanulmány osztja a nézetet, miszerint a decentralizáció, az önkormányzatiság elve összekapcsolódik a honpolgári erény kibontakozásával, az ebből létrejövő patriotizmus pedig a szabadság növekedéséhez vezet.

Amint Demeter M. Attila meggyőzően kimutatja, a 19. században Eötvös József már érzékelte, hogy a nemzetiségi probléma az állam túlzott hatalmának, pontosabban a korlátlan népszuverenitásnak a következménye. Demeter értelmezése szerint Eötvös József korai, *A XIX. század uralkodó eszméi* című művében a nacionalizmus meghaladásának programját a nemzeti, hanem községi (municipális) alapon működő

Bakcsi Botond (1979) – doktorandusz, BBTE, Kolozsvár, boticus@gmail.com

önkormányzás elvének alkalmazásában vélte megtalálni. Egyéni szabadságon sem elsősorban az egyéni jogokat vagy azok kiterjesztését, hanem az önkormányzás képességét és lehetőségét értette. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy a közösség megalkotását alapvetően nem születési vagy nyelvi alapon, hanem elsődlegesen politikai úton szerveződő folyamatnak tekinti, amely lehetővé teszi a politikai szabadság valós megtapasztalását.

Eötvösnek ez a koncepciója egyrészt a „szabadság kis köreinek” bibói logikáját előlegezi meg, másrészt a magyarországi rendszerváltást követő felvetéseket is, amelyek a republikanizmusban látták a liberalizmus kiigazításának lehetőségét. Tanulmányában Pap Milán arról értekezik, hogy Kende Péter és Tamás Gáspár Miklós a rendszerváltás körüli években a liberalizmus válságát éppen az egyéni magatartás antipolitikaivá válásában látták, vagyis abban, hogy az egész magyar társadalomban felerősödött a politikai részvétel ellenzése. Az említett két szerző korabeli elgondolásai szerint a liberalizmus meghaladása csak akkor válhat lehetségessé, ha az individuális jogokat és szabadságokat sikerül összekapcsolni a közérdekkel, a republikánus szabadság pedig az embernek a közösségi döntésben való részvétele során bontakozhat ki.

Balogh László Levente írása Hannah Arendt gondolkodása kapcsán azt emeli ki, hogy a cselekvés közvetlenül az emberek között zajlik, mégpedig pusztán a beszéd médiumán keresztül, és nem igényel semmilyen egyéb materiális közvetítést. Ennek a cselekvésnek az alapfeltétele a pluralitás, vagyis egy olyan kapcsolatszövet az emberek között, amely aktív módon a nyilvánosságban tud megjelenni. Az arendti politikaelmélet éppen azért nem ringatja magát a hatalommentesség utópikus álmában, mert a hatalmat nem akarati tényezőnek fogja fel, hanem emberek közötti cselekvésnek. Ebben a cselekvésben azonban éppen az emberi szabadság nyilvánul meg, amely a politika elsődleges értelme. A hatalommal nem valaki rendelkezik, hiszen az a másokkal való összefogásban és közös cselekvésben áll, és csak addig létezik, ameddig a csoport összetart. *A res privata* így sohasem létezhet a *res publica* nélkül, a kettő bonyolult kölcsönviszonyban áll egymással, és a hatalom sem egy semleges „dolog”,

amelyet önkényesen ki lehetne sajátítani (hiszen akkor már erőszakká alakulna), hanem „egy konfliktusokkal teli tér, amelyben az eltérő vélemények artikulálódnak”. (233.)

Összességében elmondható, hogy a *Klasszikus és modern republikanizmusok* c. tanulmánygyűjtemény sikeresen teszi többes számba a republikanizmus fogalmát, mégpedig úgy, hogy egyszerre képes felmutatni a republikanizmusok különböző történeti tradíciót és artikulálni azok elméleti kérdéshorizontját. Ahogy Balogh László Levente írja: „A republikanizmusról szóló politikai vitáknak mindig egyszerre van történeti és elméleti dimenziója, amelyek azonban nem légüres térben mozognak, ezért a fogalom, ha nem is reaktív, de mindenképpen reflexív, amely eszmetörténeti és társadalmi folyamatokra egyszerre reflektál, azokat megelőlegezi, illetve követi.” (224.) A kötet ugyanakkor arra a kérdésre is választ ad, hogy miért lehet ma szükség a republikánus tradíciók felelevenítésére. A demokráciák kiüresedésének és a nacionalizmusok újbóli előretörésének korában ugyanis nem hiábavaló annak felidézése, hogy a közjó fogalmának értelmezésére vonatkozó nyilvános viták és az azok elfogadása mentén kialakuló politikai közösségek nélkül a politikai intézmények, legitimáció hiányában, hosszú távon mindig is működésképtelenek maradnak. Az elméleti modellezés terén ugyanakkor a politikai rend liberális felfogásai az individuális jogok és szabadságok abszolutizálásához vezetnek, a kommunitarista elméletek pedig csak a hatalom kisajátításának büvkörében képesek mozogni. Ezekkel szemben a republikánus alternatíva az individuális szabadságok abszolutizálását és a hatalom kisajátításának logikáját szeretné kiiktatni a politika teréből, mégpedig úgy, hogy mindeközben a jogok se csorbuljanak, és a hatalom eszméje se vesszen el. Republikánus perspektívából a mások fejével való gondolkodás a közösségi érzékre vonatkozó képességből fakad, és éppen ebből a jellegéből kifolyólag lesz több a szélsőséges individualizmusnál, és marad kevesebb a kommunitarista felfogások hatalomközpontú normatív igényeinél.

Bakcsi Botond

Egy kötet komplexitásának lehetőségeiről

Szigeti Attila–Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): *Komplexitás a természetben és a társadalomban. Filozófiai és tudományközi megközelítések*,
Pro Philosophia Kiadó, Egyetemi Műhely Kiadó, 2021, Kolozsvár, 242 old.

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Filozófiai Intézete *Komplexitás a természetben és a társadalomban* címmel rendezett online konferenciát 2020. október 23-án. A konferencia főszervezői, Szigeti Attila és Ungvári Zrínyi Imre úgy döntöttek, hogy a konferencián elhangzott előadásokból készült tanulmányokat összegyűjtik és publikálják egy tanulmánykötetben, ezzel hozzájárulva a komplexitás kérdéskörének interdiszciplináris tudomány-népszerűsítéséhez. A konferenciával azonos címet viselő kötet képezi jelen recenzió tárgyát, mely elsősorban egy útmutató kíván lenni minden – a komplexitás problémaköre iránt érdeklődő vagy arra nyitott – olvasó számára. Interdiszciplináris jellegéből adódóan bátran ajánlanám a könyvet azoknak az olvasóknak is, akik nem jártasak a filozófiában, hiszen a matematika, a fizika és a közgazdaság-tudomány mellett olyan elméleti és gyakorlati tudásterületek és diszciplínák is képviseltetik magukat a kötetben, mint a területfejlesztés, az ökológia vagy a szociológia.

„A komplex rendszerek olyan alkotórészek hálózatai, amelyek önszerveződő kölcsönhatások során nem lineáris kollektív viselkedéshez, új, a részekre visszavezethetetlen (emergens) jelenségekhez vezetnek.” (7.) Ezzel a gondolattal nyitja meg Szigeti Attila és Ungvári Zrínyi Imre az általuk szerkesztett tanulmánykötet előszavát. Elég lényegre törő nyitány, hiszen a címben szereplő kulcsterminus meghatározására vállalkozik, ráadásul egy másik kulcsterminust is bevezet (*emergencia*), mely ugyan nem szerepel a címben, de a kötetben található legtöbb tanulmány elengedhetetlen elemét képezi. A tanulmány nyitó gondolata a két kulcsfogalom viszonyára is rávilágít: a komplex rendszereket alkotó részek egymáshoz való viszonyulásai olyan, a részekre

magukra visszavezethetetlen jelenségek kialakulását eredményezik, melyeket nem jellemez semmiféle linearitás. Ehhez persze az állítás fordítottját is hozzá kell tennünk: egy adott rendszer komplexitását éppen az határozza meg, hogy a rendszer részei között végbemenő „önszerveződő kölcsönhatások” emergens jelenségeket idéznek elő. A definícióból az is kiderül, hogy a komplex rendszerek sokaságok. Ez persze triviálisnak tűnhet azok számára, akik ismerik a kifejezés etimológiáját, de szerencsére azoknak sem kell szótárt ragadniuk, akik számára ismeretlen a fogalom etimológiája, ugyanis a kötet nyitó tanulmánya éppen egy rövid etimológiai tisztázással indít: a komplexitás alapvetően összetettséget jelent, írja Biró Tamás Sándor, de azt is hozzáteszi, hogy ez az összetettség sokszor speciálisan értendő. Ez utóbbi esetben a komplexitás kialakulása rögzített szabályok mentén történik.

A tanulmánykötetek maguk is sokaságok. Ennyiben jogosan merülhet fel annak kérdése, hogy mennyiben kezelhetőek komplex rendszerekként. Ez persze irreleváns kérdésnek tűnhet, ugyanis alapvetően nem sok múlik a válaszon: egy tanulmánykötet nem a komplexitásának köszönhetően lesz használható vagy használhatatlan, gondolatébresztő vagy felesleges, megvilágító vagy homályos. Ugyanakkor egy olyan kötet esetén, amely a komplexitás témakörét járja körül, jóval relevánsabb a performativitás kérdése. A performatív dimenzió relevanciájának bizonyítása végett nem bocsátkoznék filozófiatörténeti és noológiai értekezésekbe, hiszen ezt a recenzió mint műfaj nem teszi lehetővé, viszont felhívnám a figyelmet arra, hogy a kötet ezen aspektusának relevanciáját maguk a szerkesztők is felismerték, sőt, a kötethez írt *Előszó*ban reflektálnak is rá. „Összegzőképpen röviden szólunk kell

Ilyés Zalan-György (1999) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár, zalan.ilyes@stud.ubbcluj.ro

arról is, hogy milyen mértékben tekinthetők diszciplinárisan is komplexnek, azaz interdiszciplináris szemléletűnek a komplexitásnak szentelt konferencia előadásai”. (14.) Tény, hogy itt a szerkesztők diszciplináris komplexitásról beszélnek, viszont hozzá kell tenni a leíráshoz azt is, hogy az egyes tanulmányok különféle diszciplinákat képviselnek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetne a tanulmánytömböket átfogóbb diszciplinák alá rendelni, így redukálván a kötetben megjelenő diszciplinák számát (ezt teszik egyébként a szerkesztők is, amikor három tematikus-diszciplináris egységre osztják a tanulmányokat), de ha a maguk konkrét mivoltában tekintünk a tanulmányokra, akkor világossá válik, hogy mindegyik tanulmány más megközelítésmódot képvisel. Ez különösen a második tematikus egységhez (filozófiai és politika-, illetve társadalomelméleti blokk) tartozó tanulmányok esetén válik érzékletessé, ugyanis a blokkban a fenomenológiai és elmefilozófiai megközelítésektől kezdve a komplexitásfilozófiai értekezéseken és poszthumanista diskurzusokon túl egészen a titkosszolgálati tanulmányokig számos diszciplinával és aldiszciplinával találkozhat az olvasó. Természetesen a másik két blokk (komplexitáselméletek fizikai és matematikai megközelítése és megalapozása, valamint a gazdasági-társadalmi rendszerek és a komplexitáselméletek között húzódó kapcsolódási pontok feltérképezése) sem kevésbé sokszínű, viszont terjedelmi okokból nem tekinthetőek annyira reprezentatívnak, mint az imént említett középső blokk.

Visszatérve a szerkesztők által is feltett kérdéshez, érdemes áttekintenünk a rövid összefoglalást, mely akár a performativitás kérdésre adott válaszként is olvasható. A szerkesztők megjegyzik, hogy a kötet egyik erőssége éppen a hangsúlyosan interdiszciplináris megközelítésmódjában rejlik, ugyanakkor azt is hozzátesszük, hogy szembe kellett nézniük „azzal a problémával, hogy [...] az előadók csak kivételesen jutnak el saját diszciplináris szemléletüket következetesen tágitó, a problémákat a valódi tudományközi párbeszéd felől tárgyaló szemléletmódig. Ennél is ritkább az a törekvés, hogy az egyes diszciplinák képviselői eleve a tudományköziség talajáról [...]

indítsák specifikus, ám a sajáton túli sajátosságokra is fogékony problémaértelmezéseiket”. (14.) Úgy gondolom, hogy a szerkesztők részéről tanúsított öszinteség különösen értékelendő, mivel az általuk tett megállapítás alapján igaz: a szemléletmódok sokfélesége elsősorban a kifejezésmódok eltérésein, kontrasztjain alapszik, így az egyes tanulmányok által képviselt szemléletmódok csak kivételesen válnak alkalmassá a másfajta szemléletmódokkal való konstruktív kapcsolatra. Mindemellett fontos megjegyezni, hogy ez a megállapítás – az egyértelmű hiányosságokra való rámutatáson túl – egy rendkívül fontos lehetőségre hívja fel a figyelmet a kötet performativitására illetően. A lehetőség felismeréséhez az emergens folyamatok konstitutív tulajdonságára kell emlékeznie az olvasónak: „az emergencia jelensége nem más, minthogy bizonyos részletek bizonyos folyamatai egy új, a részletekre nem jellemző átfogó tulajdonság (minőség) megjelenéséhez vezetnek”. (55.) A frappáns definíciót immár nem a kötet szerkesztőitől, hanem Paksi Dániel tanulmányából idézem, mely témájából adódóan talán a kötet egyik legfontosabb tanulmánya. Már a cím (*Emergencia és komplexitás: miben más és miben hasonló egy emergens és egy komplex jelenség?*) is jól érzékelteti, hogy miért fontos és érdemes ezzel az írással kezdeni a kötet tanulmányozását: az egyetlen olyan írásként, mely a kötet két kulcsfogalmának meghatározására és viszonyának tisztázására vállalkozik, ugyanis méltán pályázhat erre a fontos pozícióra. Pontosan miben áll tehát az a lehetőség, mely a szerkesztői öszszegzésben felcsillan? Miért volt fontos felidézni az emergencia konstitutív tulajdonságát? Amennyiben a komplex rendszerek éppen attól komplexek, hogy olyan alkotórészekből állnak, melyek önszerveződő kölcsönhatásai a részekre visszavezethetetlen jelenségek kialakulásához vezetnek, annyiban az egyes tanulmányok erős perspektivikussága és diszciplináris behatároltsága paradox módon éppen olyan feltételeknek bizonyulnak, melyek nélkül nem beszélhetnénk a kötet komplexitásáról.

Az olvasónak nem szabad szem elől tévesztenie, hogy a kötetet alkotó tanulmányok konferencia-előadások alapján íródtak. Kétségtelen, hogy egy

konferencia akkor tekinthető igazán interdiszciplinárisnak, ha az előadók ténylegesen eljutnak egy, a „saját diszciplináris szemléletüket következetesen tágító, a problémákat a valódi tudományköziség talajjáról” elindító szemléletmódhoz, mely „a sajátán túli sajátosságokra is fogékony” problémaértelmezéseket tesz lehetővé. (14.) Ez elsősorban a konferenciának mint specifikus közegnek tudható be, melyet a magas fokú, olykor akár improvizatív verbalitás, valamint az írott jelleg háttérbe szorítása jellemez. A konferenciák logocentrizmusa értelemszerűen a belőlük készült tanulmánykötetekre is kiterjedhet, ahogy az egyébként jelen kötet esetén is megfigyelhető, de fontos belátni, hogy ezek a kötetek alapvetően írott tanulmányokból állnak: nem tekinthetünk el a két médium lényegszerű különbségeitől. Amint ezek a különbségek reflektálttá válnak, a szerkesztők összegzésében megfogalmazottak is elnyerik kettős megítélésüket: míg a konferencia szempontjából valóban megalapozott észrevételeknek tekinthetőek, addig a kötet perspektívájából a performativitás lehetőségének feltételeiként funkcionálnak. A tudományköziség talajáról kiindulva (vagy azt módszeresen megközelítve) elég könnyű lenne eljutni a komplexitás (itt a komplexitásra mint a kötet témájára utalok) ősjelenségéhez, csakhogy ekkor nem nevezhetnénk emergensnek ezt az ősjelenséget, hiszen felcsillanását könnyen visszavezethetnénk azon rendszer alkotórészeire, mely egyébként megjelenésének közegét alkotja. Emellett azt is meg kell jegyezni, hogy bár a tanulmányok imént említett tulajdonságai valóban szükséges feltételei annak, hogy a komplexitás emergens ősjelenségként tűnhessen fel a kötetben mint komplex rendszerben, mégsem mondhatjuk azt, hogy ezek egyben elégséges és genetikusan lehetőségfeltételek lennének. Kérdés, hogy ez utóbbiak miként tárhatóak fel? Szerencsére a kötet tartalmaz egy tanulmányt, mely éppen az emergens jelenségek genezisést tárja fel, egy elég specifikus példán keresztül. Komorjai László tanulmányáról van szó, aki *A tapasztalt idő komplexitása* c. tanulmányban arról próbál számot adni, hogy miként lehet megragadni az „*éppen* kibontakozó értelem képződését”. (93.) Komorjai egy sajátos időfenomenológiai megközelítésmódot választ: Husserl időelemzéséből kiindulva végigköveti azt a folyamatot, mely

során egy radikálisan új, képződésben levő értelem kialakul, majd beágyazódik a tapasztalatfolyamba (fontos megjegyezni, hogy itt csak fenntartásokkal és a megfogalmazás végett beszélhetünk két mozzanatról, hiszen ahogy azt Komorjai is megjegyzi: az „*értelemrögzítés és értelemképződés nem vagy csak diakritikai módon különíthető el egymástól*”) (101.) A tanulmány legfontosabb és legérdekesebb belátását külön kiemelném: a radikális újdonság tapasztalata nem radikális újdonságként épül be a tudatfolyamba, hanem éppen úgy, ahogy minden „hétköznapi” tapasztalat, így „újdonsága óhatatlanul észrevétlen marad”. (109.) Éppen ezért írhatja Komorjai, hogy „az újdonság tapasztalata sohasem előzmények nélkül bukkan fel [...]. A tapasztalat csak egy tudattalanul adott előzményre »támaszkodva«, ahhoz passzív és asszociatív módon visszanyúlva képes retroaktív módon átírni a tudatfolyamban a saját felbukkanásához szükséges protenciákat”. (110.) A radikálisan új tapasztalat képződésének és rögzítésének *passzív és asszociatív* jellegét szeretném kiemelni az imént idézett szövegrészből, hiszen ezek azok az attribútumok, melyek a szóban forgó folyamat emergens mivoltáról árulkodnak. A radikálisan új tapasztalat tehát asszociatív és passzív módon képződik: legelső felbukkanásakor észrevétlenül, azaz nem radikálisan új tapasztalatként ágyazódik be a tapasztalatfolyamba, majd ott – retroaktív módon átírva a saját felbukkanásához szükséges protenciákat – egészen addig észrevétlen marad, mígnem egy új, vele asszociatív kapcsolatba lépő tapasztalat be nem tölti ezeket a protenciákat. Ez a folyamat passzív módon megy végbe, azaz nem függ a tapasztaló szubjektum aktív tudatműködéseitől (ellenkező esetben nem beszélhetnénk emergenciáról). Láthatjuk tehát, hogy a radikálisan új tapasztalat emergens keletkezése azon komplex rendszer alkotóelemeinek az interakcióitól függ, melyben ez a tapasztalat megszületik. Lehet ez a rendszer a tapasztaló szubjektum és a környező világ komplex rendszere, de lehet akár az agy – test – környezet (ld. Szigeti Attila tanulmányát, melynek éppen ezen rendszer elmefilozófia elemzése képezi a tárgyát), vagy az alany – tárgy – kizárt hármasa is (azaz a titok komplex rendszere, melynek topológiai analizisét Losonczi Márk tanulmányában követhetjük végig). Persze nem

szükséges ennyire evidens példákat felsorakoztatni, hiszen ahogy arra a már említett Biró Tamás Sándor, illetve Paksi Dániel is rámutatnak, a madarak röpte, a vastaps, valamint a hó mind olyan emergens jelenségek, melyek komplex rendszereket implikálnak.

Mindezek után közelebb kerültünk ahhoz, hogy megválaszoljuk jelen recenzió fő kérdését: milyen feltételek mellett jelenthető ki a kötetről, hogy maga is komplex rendszer? A szükséges, de nem elégséges feltételeket már ismerjük, illetve az előbbieknél során a genetikus feltételekhez is közelebb kerültünk. Az, hogy a kötet, mindenféle olvasótól függetlenül, önmagában komplex rendszernek tekinthető-e, tárgyaltalan kérdés. Ez elsősorban nem különféle ismeretelméleti elgondolásoknak, hanem azon egyszerű ténynek tudható be, hogy a komplex rendszerek nem izoláltak – folyamatos kapcsolatban állnak a környezetükkel (a külső és belső viszonyának komplex alakzatairól Losoncz Márk tanulmányában olvashatunk). Ennek fényében kell pontosítanunk a kezdeti kérdést: elsősorban nem a kötetnek mint önmagában álló, vagyis izolált rendszernek a komplexitására kell rákérdeznünk, hiszen ez abszurd lenne. A kérdésnek valójában annak a szövevényes hálózatnak a komplexitására kell rákérdeznie, melyet a kötet a környezetével (alkossák ezt olvasók, más kötetek, konferenciák, előadások, dialógusok, szövegek, esetleg különféle gyakorlatok) együtt alkot. A komplexitás ősjelensége pedig csak akkor tud ebben a komplex hálózatban felcsillanni, ha azon

nem kerekedik felül semmiféle transzcendens princípium – a tudományköziség alapjának módszeres keresése pedig éppen egy ilyen princípiumhoz vezetne. Úgy kell tehát ehhez a hálózathoz olvasóként csatlakoznunk, hogy ne romboljuk szét a rendszer immanenciáját: magunknak is a rendszer részévé kell válnunk. Ezen törekvésünkben nagyban segíthet, ha ismerjük azokat a poszthumanista fordulatokat (és az ezekben gyökerező deszubjektívációs technikákat), melyek mindenféle antropológiai (vagy akár ontológiai) excepcionalizmussal és humanizmussal szembefordulnak (ezeket a fordulatokat járja körül és vizsgálja a komplexitás perspektívájából Horváth Márk és Lovász Ádám tanulmánya). A komplex hálózaton rizomatikusan átvillanó nomád jelek, az alkotórészek között végbemenő különféle passzív asszociációk és kapcsolatok, konjunktív és diszjunktív szintézisek tekinthetők azoknak a genetikus lehetőségfeltételeknek, melyek valamelyest megmagyarázhatják egy emergens jelenség felvillanását. A kötet kísérletező olvasókat kíván: olyan olvasókat, akik nyitottak a deszubjektíváció különféle módozataira, akik nyitottak a térképalkotásra, akik szívesen olvasnának a komplexitás problémakörének különféle aspektusairól úgy, hogy közben gyakorolják is a leírtakat – egyszerűen olyan olvasókat, akik szívesen válnának egy komplex rendszer részévé.

Ilyés Zalán-György

A kultúráról gyakorlati(as) megközelítésben

Az interkulturalitás és a posztkulturalitás határán (Hagyománykritikai és aktuálfilozófiai vizsgálódások).
Szerk. Veress Károly, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kvár, 2021, 201 old.

Az Egyetemi Műhely Kiadó által 2021-ben megjelentetett *Az interkulturalitás és a posztkulturalitás határán (Hagyománykritikai és aktuálfilozófiai vizsgálódások)* című tanulmánykötet egyaránt változatos témákban és stílusokban. Sokkal inkább támaszkodik

a szerzők empirikus tapasztalataira, mintsem bonyolult fogalmak hosszas definícióira. A tanulmányok többnyire olyan témákkal foglalkoznak, melyek vizsgálata szubjektív tapasztalati síkon is szükség-szerűnek bizonyul.

Vencz Balázs (2001) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár, venczbalazs@gmail.com

Bár a kötet kutatási területekben és témákban a lehető legszerteágazóbb, mégis összefüggő rendszert alkot, melyen keresztül elgondolkodhatunk korunk legfontosabb kérdésein. Az összeválogatott szövegek előnye, hogy nem pusztán a szakképzett, szűk akadémiai kör számára fogyaszthatók, hanem olyan kérdések is felmerülnek bennük, melyek szélesebb társadalmi érdeklődésre is számot tarthatnak. Felbukkannak a kötetben politikai filozófiai, etikai, esztétikai és gazdaságelméleti kérdések, valamint egy beszámolót is elolvashatunk az 56. és 57. Velencei Biennálé politikai-művészeti felhozataláról.

Az első írás *Posztkulturális és disszenszus* címmel Bakcsi Botond tollából származik. A szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy a különböző civilizációk közti eltéréseket csupán kulturális fogalmakon keresztül lehet-e tárgyalni, vagy ez inkább csak a nyugati ember rögeszméje. Azt a kölcsönös meg nem értettséget próbálja új keretbe helyezni, ami a nyugati ember és az iszlám civilizáció között húzódik. Bakcsi Botond nem keres új megoldást erre a kérdésre, hanem csak annak a problematikusságára világít rá, hogy az ehhez hasonló premisszákból való kiindulás nem vezet mélyebb megértéshez, hiszen maga a kultúra fogalma a modern nyugati ember világban való elvesztettségének szimptomája, mint ahogy azt Márkus Györgyre hivatkozva állítja a szerző. Márkus György szavaival élve „az ember ember volta problematikussá vált”. (13.) Ugyanakkor arra a problémára is reflektál, hogy a francia demokráciában (és nem csak!) fontos szerepet betöltő laicitás elve, habár teret ad bizonyos emancipációs törekvéseknek, azoktól, akik nem vettek részt ebben a megállapodásban, elzárja ezt a lehetőséget.

A második tanulmány Láng Márk jegyzi, és a „... gyűlöld azt, akit szeretsz, a szereteten innen és túl” címet viseli. A dolgozat a kierkegaard-i szellemi hagyomány egyik fontos részét, a szeretet fogalmát taglalja, ugyanakkor Adornónak a dán filozófusról alkotott véleményére is reflektál, és S. Žižek kereszténykonceptióját is bemutatja. Ezzel egy időben pedig a szerző arra törekedik, hogy Kierkegaard individualista filozófiájának egy társadalmi-szociális olvasatot adjon. Kierkegaard *A szeretet*

cselekedetei című könyvében meghatároz kétfajta szeretetet, melyeket szembe is helyez egymással. Az egyik a természetes szeretet, a másik pedig az agapé. Ez utóbbit leginkább Ábrahám példáján keresztül sikerül bemutatnia, hiszen az igazi szeretet az Istenben való feltétlen bizalom. Adorno ezt a felfogást mélyen kritizálta, mert a pogányságba és a mitikus világba való visszahullásként fogta fel. Amennyiben mindenkit egyenlő mértékben szeretünk, úgy kell kezelnünk embertársainkat, mint holmi halottakat, és ily módon a többi ember a szubjektum omnipontenciáját hivatott szolgálni. Žižek ezzel szemben a páli kereszténységet kiútnak véli a kapitalizmus ördögi köréből, hiszen az radikalizmusával és az anyagiaság teljes megtagadásával szemben áll minden fennálló renddel.

A harmadik tanulmány szerzője Vincze Csilla, a címe *Személy és egzisztencia*. Talán neki volt a legnehezebb dolga, hiszen egy olyan koncepciót igyekezett bemutatni, melyet elméleti síkon nehéz megvédeni. A felsorakoztatott érvek hallatán hajlamosak vagyunk kételkedni mondván, hogy „honnan tudod?”, és közben nem vesszük észre, hogy az életet nem elképzelni kell, hanem megélni és cselekedni. Vincze Csilla Nicolai Hartmann és Viktor E. Frankl filozófiájának hasonlóságain keresztül keresi a választ arra a kérdésre, hogy mi befolyásolja az emberi döntéshozatalt. Mindkét gondolkodó kapcsán arra a fontos következtetésre jut, hogy az ember a priori szabad, hiszen egyrészt értelmes lény, másrészt pedig erkölcsi szubjektum, aki saját értékekkel rendelkezik. A szerző az ideák világához kapcsolódó hartmanni értékétikát elválaszthatatlannak tartja Frankl azon elképzelésétől, hogy az ember értelmén keresztül formálja saját életét, hiszen megfontolandó kérdés, hogy „lehet-e érték az, amit az egyén nem talál értelmesnek?” (57.)

A kötetben negyedikként megjelent írás Lakatos Istvántól származik, és *A „mérhető” lét keretszerkezete József Attila Téli éjszakájában* címet viseli. Hagyományosnak tekinthető verselemzést olvasunk, ahol a szerző részekre osztja a verset, tematizálja ezeket, magyarázza a motívumokat és szimbólumokat; de ezzel egy időben a magyarázatokhoz segítségül hívja

a heideggeri ontológiát. Mivel a versben felbukkanó archetípusokat a heideggeri filozófiából vett fogalmaknak felelteti meg, többről beszélünk, mint egy verselemzésről, hiszen a József Attila-költeményt a német filozófuson keresztül magyarázza és fordítja. Inkább egy egymásba szövődő oda-vissza játékról van szó, melyet ha megértünk, mélyebb betekintést nyerhetünk mindkét szellemi világba. Legyen a világ bármilyen kietlen, fegyelmezetttségünkön keresztül birtokolhatjuk azt, hiszen az érzelmeinktől való megszabadulásunk folytán jut(hat)unk el a megértéshez, ami jelenthet rezignációt, de egyben az alakításnak is a lehetőségét.

Az ezt követő dolgozatot Kovács Attila írta, és *A fogyasztás szubsztancializmusa és a boldogság ígérete* címen jelent meg. Írásában amellet érvel a szerző, hogy a fogyasztás mint olyan mára megszűnt annak lenni, mint ami a kapitalizmus kezdetén volt. Szimbolikus jelentést kapott, hiszen vágygá változott, és egy kvázi vallásos tevékenység szintjére emelkedett. Elméletének központjában az a körkörös társadalmi cselekvések által kialakított *homo consumericus* áll, mely egyedi jelenség a világtörténelem színpadán. A modernitás előző szakaszaiban a termelés a „normális” igényekhez igazodott, de a posztmodern időszakban, amikor a vágyak teljesen elszabadulnak, az egyes individuumból elvárásai válnak döntővé. Ugyanakkor egy jóléti társadalomban, ahol tömegek számára biztosítottak a szükségesnél sokkal jobb életfeltételek, a cégek életben maradásuk céljából kénytelenek bebeszélteni hiányérzeteket kelteni a kollektív tudattalanban. Ugyanakkor azzal a paradoxális helyzettel kell szembesülnünk, hogy az, ami társadalmunkban szembemegy a hedonizmussal és a konzumerizmussal, valójában pontosan ugyanúgy fogyasztási cikké vált, mint a Coca-Cola vagy a Nike.

A következő tanulmányt – *A társas média és a demokrácia* – Lőrincz-Márton Adél írta. A szerző abból a premisszából indul ki, hogy a 21. században a határok felbomlásával, a már eddig is nagynak számító nemzetállami közösségek is felbomlottak, és polgáraik eltávolodtak egymástól. Ennek

köszönhetően megnőtt a politika iránt érzett kollektív apátia, ami többek között a választásokon való alacsony részvételben nyilvánul meg. Ez a közhangulat Lőrincz-Márton Adél szerint könnyen egypártrendszerek kialakulásához vezethet, mert a közösségek nem büntetik a rossz kormányzást. A szerző szerint az internetben megvan a szükséges potenciál, hogy újraszervezze a széthullott közösségeket, hiszen ebben a virtuális térben az egyén cselekvőként is fellép, nem pusztán megfigyelőként, mint a televízió és a rádió esetében. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az internet önmagában nem megoldás, hanem inkább lehetőség, amelyet helyesen kell használni annak érdekében, hogy politikai közösségek kovácsolódjanak össze olyan kérdések mentén, melyek széles tömegeket érintenek.

A hetedik írás inkább beszámoló, mintsem tanulmány, hiszen Hausmann Cecília az 56. és 57. Velencei Biennálé alap gondolatát és kiemelkedő alkotásait mutatja be az olvasónak. Ilyen például az Arany Oroszlánt elnyerő Adrian Piper „Everything Will Be Taken away” című alkotása vagy Sammy Balóji légi felvételei a belga kongói (még ma is létező!) szegregációról, mely *Essay on Urban Planning* címet viseli. A szöveg címe *Szuperközösségek és a világ jövődei*, mely a kiállításon megjelent esszékötet (*Supercommunity-Diabolical Togetherness in Contemporary Art*) legfőbb üzenetét viszi tovább. A globalizáció hatására eltörlődtek a kulturális és országhatárok, éppen ezért a földgömb összes pontján az emberek hasonló problémákba ütköznek a mindennapjaikban. Hatalmas háló piciny részei és rabjai vagyunk egyszerre mindannyian, és az egyetlen dolog, amit tehetünk az, hogy megpróbáljuk megérteni az ok-okozati összefüggéseket világunkban. Ebben segítenek számunkra a politikai tartalmú művészeti alkotások, melyek nem pusztán egy társadalmi, történelmi problémáról rántják le a leplet, hanem elvezetnek e jelenségek kialakulásának a megértéséhez is.

A nyolcadik tanulmány *Üdvtörténet és melankólia. Boris Groys a kiállított tárgyról* címen jelent meg Molnár Péter tollából. A dolgozat azt a

fő témát járja körül, hogy Boris Groys milyen két mozzanaton keresztül interpretálja a tárgyakat. Egyrészt Duchamp-ra és Warholra támaszkodva amellel érvel, hogy a fogyasztói társadalomban minden legyártott használati cikk ready-made jelleggel bír, azaz egy művészeti kiállítás részét képezheti. Másrészt pedig a művészeti alkotásokkal (ready-made tárgyak) kapcsolatban mindig felmerül egy utópisztikus perspektíva, amely eddig a jövőre reflektált, de napjainkban már a jelen sötéttségében és pesszimizmusában merül ki. A modern kor az anyag halhatatlanságában (körforgás) hisz, éppen ezért ezt akarja megőrizni. A szerző arra is utal, hogy a múzeumból mauzóleum lesz, hiszen a tárgyakon keresztül mintha a múlt emlékét kívánnánk megőrizni a jelen számára. A ready-made művészeti alkotásokban összemósodik a művészet és az ember tere, a művész elveszti kitüntetett pozícióját. Ugyanakkor ez a mozzanat azt is jelenti, hogy a muzeális környezetben az általunk is használt hétköznapi tárgyak olyasmint mutatnak meg magukból, amit alkalmazásuk közben nem.

A kilencedik tanulmányt – *Saját képek* – Fám Erika jegyzi. Wittgensteinből, Jungból és W. T. J. Mitchell neoplatonikus képelméletéből kiindulva a szerző arra kérdez rá, hogy pontosan mik is nevezhetők saját képeknek. Véleménye szerint egy fordított platonói művelet történik a saját képek gyártásakor, hiszen bizonyos empirikus tapasztalatoknak a pszichológiai feldolgozása rejlik bennük. Ezek és nem az ideák teszik lehetővé az általunk megtapasztalható valóság létezését. Fontos megjegyezni, hogy a saját képek horizontálisan és vertikálisan is egymásba szövődnek, hálót alkotnak, amelyet köznyelven tudatnak nevezünk. A saját képek kutatására nincsenek komoly, tudományos ismereteink, de megértésükhöz szükséges a pszichoanalízishez, a filozófiához és saját magunkhoz is fordulnunk. A saját képek életünk végéig „velünk vannak”, folyamatos mozgásban alakulásban léteznek, ahol bizonyos részek elhomályosodnak, míg mások felerősödnek, vagy új tapasztalatokkal bővülnek.

A következő dolgozat *Az „inter” az olvasás tapasztalatában* címet viseli. Ebben a szövegben

Dénes Gabriella, a szerző azt az egyszerre specifikus és általános kérdést járja körül, hogy a kommunikációs színtér milyen lehetőséget kínál az idegenség megtapasztalására az *Új Kelet* cionista kolozsvári napilap olvasása közben.

A hermeneutikai kultúraszemlélet hozadékai című tizenegyedik és egyben utolsó dolgozat szerzője Veress Károly, aki egyúttal a kötet szerkesztője is. A szerző röviden összefoglalja a hermeneutikai kultúraszemlélet előnyeit, és külön reflektál arra a tényre, hogy ez a csupán pár évtizede létező humán szakterület mekkora hatalmas potenciállal rendelkezik a művészetek, a társadalomtudományok és a filozófia számára. Bemutatja és időrendi sorrendbe helyezi azokat az esztétorténeti felfogásokat, melyek megelőzték és lehetővé tették a hermeneutikai kultúraszemléletet. Ugyanakkor szembe is helyezi a kultúra hermeneutikáját a modern, tudományos egzaktuságra törekvő felfogással, hiszen a hermeneutika olyan tapasztalati síkokat szabadít fel bennünk, melyekkel mindig is rendelkezünk, még ha a modernitásra jellemző törekvések háttérbe is szorították azokat. A tanulmány másik fontos gondolata az *interkultúra* fogalmára való utalás, amely új, hermeneutikai megvilágításba helyezi magát az interkulturalitást. Ez egy olyan vizsgálódási pozíciónak a felvételére utal, melyben tudatosíthatjuk magunkban, hogy a multikulturálisá vált közös világunkban abszurditás egy számunkra idegen kultúrát pusztán a sajátunkon keresztül megérteni. A kulturális nyitottság azt igényli, hogy úgy próbáljuk megérteni a *másik* értékeit, ahogy *ő* (ők) látja azokat.

A globalizáció e kitágult térben kérdés, hogy egyáltalán tudunk-e filozófiai problémákat felvetni anélkül, hogy ne érintenénk „a kultúra” fogalmát. Létezik-e kérdés a kultúrán kívül, vagy inkább az a helyzet, hogy mára már ez a hatalmas háló a valóság összes szegmensét befedi? Nem áll módomban e kérdést eldönteni, de jó, ha az olvasó is elgondolkodik rajta, amikor e kötet valamely példányát a kezébe veszi.

Vencz Balázs

Az eklekticizmus szabályszerűségei: Giordano Bruno filozófiája

*Szakács Péter: Giordano Bruno ars poeticája az exaltációtan tükrében.
Polis Könyvkiadó–Gondolat Kiadó, Kolozsvár, Budapest, 2020. 480 old.*

Szakács Péter 2020-ban megjelent monográfiája a kései reneszánsz gondolkodásának talán egyik legérdekesebb, ugyanakkor meglehetősen eklektikus, szakmai megítélését illetően is ellentmondásos, megosztó személyiségével foglalkozik. A *Giordano Bruno ars poeticája az exaltációtan tükrében* a kolozsvári Polis Könyvkiadó és a budapesti Gondolat Kiadó közös kiadásában jelent meg, alapja pedig a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filozófiai Doktori Iskolájában 2017-ben megvédett doktori disszertáció.

A bevezetőt és konklúziókat tartalmazó kezdő és záró részek mellett a könyv három nagy fejezetten keresztül Giordano Bruno életművének központi témáit, gondolkodásának alakulását igyekszik feltárni, valamint nézeteinek eszmetörténeti és diszciplináris besorolására is vállalkozik. Az első fejezet hangsúlyosan Bruno filozófiatörténeti megítélésével foglalkozik, ezen belül a legmarkánsabb, egymásnak ellentmondó szakmai álláspontokat tematizálja, ismertetve ezáltal a mezőnyt, amelybe saját kutatása beágyazódik, s amelyhez viszonyítva saját konklúzióit megfogalmazza. Forrásait illetően a Bruno életét és életművét feltáró legújabb, főleg olasz nyelvű szakirodalomra támaszkodik, bár a kérdés ilyen formában történő megfogalmazása szempontjából központi jelentőségű a historiográfia és eszmetörténet 20. századi kutatójának, Frances A. Yatesnek mind a korábbi, mind pedig a későbbi értelmezésektől radikálisan eltérő álláspontja.

A szövegből ugyanis kiderül, hogy Yates, ámbár nem a filozófia szakterülete felől, de azt a markáns és az őt követő Bruno-recepciót kihívások elé állító álláspontot képviseli, miszerint Brunóra nem filozófusként, illetve tudósként, hanem okkult vallási tanítóként, mágusként, misztikus gondolkodóként kell tekintenünk, s ebből a szempontból tragikus

halálának is teljesen más értelme körvonalazódik, mint amit például a 19. század második felétől kialakuló újhegelianizmus olasz képviselői, Bertrando Spaventa, Benedetto Croce vagy Giovanni Gentile képviseltek. Utóbb említett szerzők Brunót a modernitás tudományos és társadalmi eszméinek előfutáraként tekintették, Szakács Péter viszont nem húzza eléggé alá, hogy ezen álláspontok részben a 19. század végére–20. század elejére jellemző olasz nemzeti filozófia idealizáló törekvései által magyarázhatók, s ezáltal talán túlhangsúlyozzák a nolai gondolkodó filozófiatörténeti jelentőségét. (Spaventa pl. azáltal, hogy a hegeli abszolút szellem anticipálását véli Bruno metafizikájában felfedezni.)

A yatesi értelmezői paradigma a reneszánsz eszmeiségének a hermetizmussal való szoros kapcsolatát kulcsfontosságúnak tekinti Bruno műveinek értelmezése szempontjából, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a bizonyos szempontból misztifikált, megkonstruált kapcsolat a szóban forgó *Corpus Hermeticum* és *Aszklépiosz* – e nehezen értelmezhető, okkult szövegekörpusz – elhibázott datálásán és filológiai interpretációján alapult, aminek következtében lehetségessé vált a benne kifejtett okkult nézeteknek a keresztény hagyomány felőli értelmezése is. Szakács Péter könyvének első fejezete tehát arra vállalkozik, hogy bemutassa a Giordano Bruno „gondolkodásának filozófiai vagy mágikus jellegével kapcsolatos vitát”, (11.) az ezt követő rész pedig a nolai értelmiségi egzaltációtanát (a lélek igazsághoz való felemelkedésének, nemesítésének tanát) állítja a vizsgálódás középpontjába, ez lévén ugyanis az a kérdéskör, amelynek szempontjából Bruno gondolkodásában, tematikai és stílári jegyének szerteágazásai, eklekticizmusa ellenére, valamilyen egységet meg lehet ragadni.

Az egzaltációban központi jelentőségét több szempontból is indokolt hangsúlyozni. Egyrészt amiatt, hogy a filozófiatörténetben az antik görög (kiemelten a platóni) metafizikával kezdődően, az újplatonikus és gnosztikus (beleértve az említett hermetikus szövegtörzset is) tanokon és a korai egyházatyák tanításain át egészen Dante vagy Pico della Mirandola elképzeléseig, sokféle megközelítéssel találkozunk. Ez a filozófiatörténeti, komparatív áttekintés válik tulajdonképpen a yatesi elmélet cáfolatának elsődleges eszközévé, rámutatva arra a lényeges aspektusra, hogy akár az ókori, akár a középkori és reneszánsz gondolkodás szempontjából tekintjük (s talán még erőteljesebben igaz ez a manierizmus törekvéseire), értelmetlen a filozófia, a vallás, a misztikum és a tudomány egymással való szembeállítása, teljes mértékű elhatárolása. A szerző a különböző korokban született szövegek összehasonlítása révén rámutat arra, hogy az egzaltációtannak a premodern metafizikai-lélektanfilozófiai hagyományban megvan a megalapozása; ez az eljárás nemcsak Bruno gondolkodásának filozófiai jellegét támasztja alá, hanem abból a szempontból is jelentős, hogy ehhez viszonyítva értelmezhető a brunói dialógusokban megszólaltatott különféle szereplők és alteregók álláspontjai, valamint a nagyfokú teatralitással megkonstruált különböző önarcképei, a túlzást és pátoszt nem nélkülöző öndefiníciós kísérletei és az értelmiségi társadalmi szerepvállalásáról alkotott elképzelése is, amely szervesen kapcsolódik a brunói természetfilozófiában kifejtett végtelen tér és idő fogalmához, s az ezekből következő ciklikus történelmi válság gondolatához.

A lélek igazsághoz való felemelkedésének elgondolásai és a hierarchikus világkoncepciók sorából, amelybe bizonyos elmozdulásokkal a brunói metafizika is elhelyezhető, a kötet részletesen mutatja be a platóni dialógusokban kifejtett Erősz-tant, a hermetikus szövegekben megjelenő pozitív és negatív gnóvizst, végül pedig valamelyest Ficino, részletesebben pedig Pico della Mirandola Erősz-értelmezéseit, kiemelt figyelmet fordítva az említett tanok azon részeire, amelyek a szellemi-anyagi kettősségére, az anyagnak a hierarchiában betöltött

szerepére, a jó-rossz ellentétpár felőli megítélésére reflektálnak. A szerelemtanok részletes elemzésére mindenekelőtt azért van szüksége, mert mindenik implikálja az egzaltáció lehetőségének mozzanatát, másrészt azért is, mert a szerző Bruno mágiával foglalkozó műveit is elemzés tárgyává teszi – ezeknek szempontjából pedig a megszállottság problémája ugyanolyan fontos, mint a különböző létszférák közötti korrespondenciák kérdése.

A második fejezet utolsó része a fent említett teoretikus szempontok szerint elemzi Bruno legfontosabbnak ítélt dialógusait (*Az okról, elvről és egről, A hősi megszállottságokról*, valamint *A kötetlékekről általánosságban* a részletesen elemzett művek, de utalás történik az életmű egyéb szövegeire is). Végül, némiképp rendhagyó módon az utolsó, harmadik nagy fejezet foglalkozik Giordano Bruno mozgalmas életének különböző állomásaival, társadalmi-politikai körülményeivel, egyházi-dogmatikai hátterével és Bruno személyes kapcsolataival is – mindezt a hősi megszállottságtan és a szerző saját magáról alkotott reprezentációi felől megközelítve. Ez a fejezet eszmetörténetileg sok érdekes információval szolgál, mind a korabeli felekezeti vitákat, mind a politikai-diplomáciai viszonyokat és hatalmi kérdéseket illetően, ugyanakkor Bruno életére, jellemére és máglyahalállal végződő inkvizíciós perére vonatkozó korabeli testimóniumokra is támaszkodik, amelyek olykor meglepő fénybe állítják a gyakran csak felszínesen, egyoldalúan ismert nolai gondolkodó alakját. (Számomra például az itt idézett kortársai és biográfusai tanúsága alapján legmeglepőbb a szakmai és/vagy politikai opportunizmusa, amelynek lehet ugyan az oka az, hogy erőteljes küldetéstudatot táplált magában, meg lévén győződve filozófiai nézeteinek a társadalmi viszonyok-erkölcsök alakulására nézve kedvező hatásáról, de ez mégis egy erkölcsileg kifogásolható magatartás, és némiképpen ellentétben áll a mártírhála révén róla kialakult általános véleménnyel.)

Térjünk még röviden vissza a második fejezetben tematizált elméleti kérdésekhez, amelyek tulajdonképpen a brunói metafizika és természetfilozófia magvát képezik. A platonikus és újplatonikus

hagyománytól (akár racionálisnak, akár Szlezák interpretációja alapján ezoterikusnak tekintjük) eltérően, Szakács Péter kifejtése szerint Bruno fokozatosan lemond a hierarchikus világmodellről, és a létezés láncolata helyett a véges-végtelen ellentétpárra épülő metafizika és kozmológia irányába mozdul el. Ezt alátámasztandó, hadd idézzünk itt egy összefoglaló jellegű, hosszabb részletet: „Először is egymással radikálisan szembehelyezi a végtelent és a végest, az Istenséget és a kozmosz véges tökéletlen individuuumait; utóbbiak Isten abszolút tökéletességének térbeli visszatükröződései. Ezzel a metafizikai hierarchia és a létezők közötti abszolút rangsor eltörlődik, helyét átveszi az említett kétszintű struktúra. Véges és végtelen, Isten és teremtmény között nincs átjárás, nincs közvetítő, a Istenember Krisztus, vagyis a végesbe behelyezett végtelen ontológiailag lehetetlenség. A másik újdonság a világlélek-konceptió átalakítása. A világlélek nem a mindenség egészében lesz jelen, hanem minden részecskében, még hozzá potenciálisan a maga teljességében. Az anyag így élővé válik, mely önmagát formálja. (...) Mivel Isten nagyságának materiális leképezéséhez számtalan létezőre van szükség, melyek közül egyiknek sincs kiemelt ontológiai státusza, a mindenség végtelen és középpont nélküli. Ahogy Kopernikusz kozmológiájával szemben a nap eltávolítódik a középpontból, úgy az embernek sincs kiemelt státusza.” (221–222.)

Az Egy/Istenség, a forma (világlélek) és az anyag relációit illetően az is kiderül, hogy Bruno jól ismerhette az arisztotelészi metafizika fogalmait, de a hagyományos, skolasztikus, arisztotelianus elképzelésektől az ontológiai és kozmológiai kérdésekben eltávolodott. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a könyv a reneszánsz filozófia jellegzetességét főleg a platóni hagyomány újjáélesztésében jelöli meg, és úgy tűnik, élesen szembeállítja az arisztotelianus filozófiával, holott már a korai újplatonizmusra, akár csak a reneszánszéra, inkább egyfajta szinkretizmus és szintézisre való törekvés volt jellemző. Bruno elemzett szövegei alapján pl. az sem teljesen világos, hogy az intelligibilis vagy jelöletlen anyag azonos-e a világlélekkel.)

A Bruno által eszközölt módosításokból egyfelől egy panteisztikus univerzum elképzelése következik, a mikrokozmosz a makrokozmosznak tükröződése, másfelől egy sajátos atomizmusról is beszélhetünk, nem utolsósorban az ontológiai uniformizálás révén a humánium szférája a végesség, a relativitás, az esetlegesség dimenziójába kerül, s ennek az igazság megismerését, az egzaltáció fogalmát tekintve is szükség-szerű következményei vannak. Mivel az abszolútum megragadása teljességében lehetetlen, a megismerés és a tudás, amelyről itt szó lehet, mindig relatív, változó, beteljesületlen, folyamatszerű. A (hósi) megszállottság, szellemi kiválóság révén lehetséges lesz ugyan az absztrakció, a világ *sub specie aeternitatis* megragadása, ehhez azonban a partikuláris anyagi (és állandó változásnak alávetett) létezőket kell a kutatás tárgyává tenni, és a folyamat nem ér véget az elmélet megalkotásával, a bölcsnek vissza kell térnie az intelligibilis igazságok magasságából a változó létezők világába, mintegy alkalmazni az általános elveket a természeti és társadalmi jelenségek/folyamatok gyakorlatában, amelyek ezáltal újfent módosulni fognak. A véges emberi mivoltból kifolyólag nem lehetséges tehát a végső, abszolút igazság megismerése, a tökéletesedés útja pedig az elmélet és gyakorlat állandó egymásra vonatkoztatásában ragadható meg: „Az istenség tehát a véges emberi lények számára megközelíthetetlen abszolútum, csak annyit foghatunk fel belőle, amennyit a természet visszatükröz, ezért Bruno figyelme csakis az utóbbira irányul. Mivel azonban a természet is abszolútum – végtelennek kell lennie ahhoz, hogy az istenség nagyságát leképezze –, végül nem is a természet egésze, hanem a partikuláris létezők kerülnek előtérbe – melyek bizonyos értelemben szintén a valóság visszatükröződései. A természet és a változó dolgok világában való tevékenykedés Platónnál, a hermetizmusban és a firenzei neoplatonizmusban is fontos, de főként azért, mert leképezi az intelligibilis világot, megnyitva az utat az oda való felemelkedéshez. Brunónál (...) a prioritási sorrend megváltozik: a felemelkedés történik a praxis kedvéért.” (447–448.) Azt is hozzáteszi, hogy Bruno szerint minden tudományos tevékenységet bizonyos paradigmában való gondolkodásként, bizonyos

homályosan ismert alapelvekre alapozó nézőpontból lehet megragadni.

Ebből a tudáskonceptióból vonja le a szerző a következtetést, hogy Bruno anticipálja a 20. századi tudományfilozófusok gondolkodásának bizonyos elemeit, erre vonatkozóan viszont munkája hiányosságának bizonyul, hogy az említett tudományfilozófia területéről szövegszerű bizonyítékokkal nem szolgál: ezt a konklúzióját csak egyoldalúan támasztja alá. Nemkülönben a brunói emberképpel, az emberi lét relativitásával, esetlegességével, végességével kapcsolatos megállapításokat illetően: elvéve utalás történik itt is a 20. századi egzisztencializmus vagy akár a fundamentálonológia irányába, de a részletesebb összehasonlításra nem kerül sor.

Meggyőzően bebizonyítja viszont, hogy alaptalan Giordano Bruno munkásságát kizárólag misztikus-mágikus jellegűnek tekintenünk, hiszen alaposan kifejett metafizikai premisszái (az Egy-világlélek-anyag hármas alapelv) és természetfilozófiai (végtelen tér és

idő, öntevékeny anyag, középpont nélküli univerzum) elvei alapján levonható a konklúzió, hogy a modern newtoni fizika valamilyen kezdetleges elgondolását képviselte. Sőt, arra is sikeresen rámutat, hogy mindezek fényében lehetséges a brunói mágiatanoknak egy rációelví, a természeti korrespondenciák befolyásolását vagy a mélylélektani és személyiség-lélektani ismeretek szükségességét hangsúlyozó megközelítése. Nem utolsósorban a biográfiai adatok alapos szemléje révén Szakács Péter azt a yatesi tézist is megcáfolja, miszerint Giordano Bruno vallási tanító lett volna; ugyancsak az életrajzi adatok, valamint az életmű társadalmi-politikai mondanivalója, főként a vallás dogmatikus igazsága mellett a filozófiai és tudományos igazságok létjogosultságát hirdető tézisei alapján bebizonyítja, hogy militáns, úttörő szerepe a modernitás szabadságfelfogása és autonómiakonceptiói felől is figyelemre méltó.

Soós Amália

„Principiális kizökkenés”. Regénybe kódolt válságvariációk

Farkas Szilárd: A válság-motívum Hamvas Béla regényművészetében.

Pannónia Kulturális Egyesület, Kaposvár, 2020. 181 old.

A Hamvas-életművel kapcsolatban gyakran hangoztatott *zárványlét* fogalma mára talán kezdi érvényét veszteni, hiszen semmiképpen sem mondható, hogy *láthatatlan* lenne az a bizonyos *történet*. Tapasztalhatjuk, hogy az évfordulóktól függetlenül is egyre sokasodnak az események: kerekasztal-beszélgetések, szimpóziumok, színházi adaptációk, az életműkiadás filológiai hiteles kiadása, a Farkas Szilárd által szervezett, évente megrendezésre kerülő kaposvári konferenciák jelzik az életmű elevevényét. Az utóbbi években ismét megélelni Hamvas-recepció többféle úton közelít(ett) Hamvas írói világához: jelen van a filozófia felől olvasó, de emellett éppúgy az irodalom tájéka/regiszterei felől is közelítő; Farkas Szilárd – elegyítve a kettőt – teória és irodalom egymásra olvasásában vizsgálódik.

Ez a vizsgálódás ugyanakkor nem marad meg általános szinten, holisztikus magyarázatok keretei között: perspektivikus abban az értelemben, hogy egy választott motívum, illetve szempontsor mentén elemzi Hamvas szépirodalmi műveit. Ez a szempont a *válság* motívikus fellelhetősége (előfordulása) a regényekben. A szerző ily módon a komplexitás és kontinuitás jegyében nem választja el egymástól Hamvas esszéit, értekező írásait és fikciós műveit. A *Teória* részben felvázolt válságproblematikát, annak eredőit, forrásait és hagyományát a második, nagyobb részben, a *Realizálás* címűben az irodalmi művek keresztmetszetében „méri meg”. A válságfilozófiára fókuszáló kutatói attitűd nem előzménytelen: Farkas Szilárd már doktori dolgozatában (ott elsősorban Kierkegaard magyar nyelvű recepciójának vizsgálatán

Kurucz Anikó (1983) – irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem, Győr, kuruczkovacsaniko@gmail.com

keresztül), majd második könyvében (*Nihilizmustól a krizeológiáig. Válságértelmezések a XX. századi magyar filozófiában, 2016*) is kiemelten foglalkozott a krízissel.

Koncepciója világos, a kötet felépítése – az előszóban olvasható szerzői intenciónak megfelelően – jól strukturált: az elméleti tisztázást követően Hamvas regényelméletén keresztül jut el a kisregények, illetve a *Karneval* szövegvilágának válságtematika felőli vizsgálatához.

Érvelését nem feszítik szét az elmaradt kanonizáció okait kereső kritikai megjegyzések, esélylatolgatások, ugyanis bizonyos értelemben evidenciának veszi az életmű szervezőségét, jelenlétét, kutatásra érdemes minőségét; azaz Hamvas Béla munkásságát bizonyításra nem szorulóan a gondolkodás- és irodalomtörténet jelentős korpuszaként értékeli, így nem bocsátkozik hatástörténeti összefüggések megállapításába vagy műfajelméleti fejtegetésekbe sem (például modern és/vagy posztmodern regény-e a *Karneval*?), tegyük hozzá, e kötetnek nem is ez a célja.

Elsősorban a motivikus összefüggések és tipizálások lajstromba szedéséről, a motívum genealógiájának feltárásáról, regénybeli modellezéséről van szó, s ilyen értelemben nem nyelvi-retorikai vagy narratológiai elemzéssel találkozunk a szövegek célirányos analizisekor. A szerző alapvető elgondolása szerint a hamvasi szövegvilágban mindvégig jelen levő, természetesen korszemlemtől sem független krízisfogékonyság „regényművészetbe kódolt válságtematikát” eredményez. A szépirodalom és esszé kapcsolódásainak és kontaminációjának módjai a Hamvas-recepció visszatérő problémakörei. Baránszky Jób László – a *Karneval* első, 1985-ös megjelenését követő kritikájában (*Esszéíró regénye. Hamvas Béla: Karneval = Új írás, 1985/9, 119–122.*) – az esszéíró Hamvas és a regényíró Hamvas „viszonyáról”, a beszédmódok regénybeli arányairól gondolkodva felveti, hogy amit a „regény szerkezeti egésze által” talán nem volt képes közölni a regényíró, azt a *függőnybeszélgetések* esszé-modusa pótolja, azaz a fikció „közléshiányosságait” az esszé tézisei szüntetik meg. Egészében véve azonban úgy összegzi

igen gondolatébresztő írását, hogy Hamvas főműve mégsem pusztán spekulatív illusztrációja esszéinek.

Farkas Szilárd gondolatmenete is tulajdonképpen ezt igazolja. A *válságban levés* gondolata nem korlátozódik a húszas–harmincas évek krizeológiai tevékenységére, recenziók százaira, a válsággal foglalkozó művek terjedelmes bibliográfiájának összeállítására, hanem az alkotás egy másik – szintén adekvát – közegében, az *irodalmiban-nyelviben* is manifesztálódik.

Hamvas már az 1935-ben írt *Prae*-kritikájában a regény hallatlan felszívóképességéről ír (a regény politika, satíra, biológia, misztikum, mozi stb. – mondja Hamvas), majd egy évtizeddel később a szerző által is kiemelten tárgyalt *Regényelméleti fragmentum*ban pedig már az *elregényesedés* folyamatáról, a regény mindenhova begyűrűző hatásairól értekezik. Ezek a hamvasi metareflexiók arról tanúskodnak, hogy a regény a „nyelv egy nemeként” a gondolkodás közege is egyúttal, azaz korántsem eszközszerű, esetleges, bölcséleti szurrogátum. A regény válságműfajként/válságműként való aposztrofálásához hozzátehetjük, hogy Hamvas feltehetően itt a regény időtlen karakterét is hangsúlyozza abban az értelemben, hogy a regény mint *olyan* az „én principiális kizökkenését” *ab ovo* felmutatja. (Még tágabb megközelítésben ez az irodalom létmódjához evidensen hozzátartozik.) Tehát, hogy a válság – a történelmi kataklizmákon túl – egzisztenciális-ontológiai kategória, s éppen ezért – amint meggyőzően érvel elődeire is támaszkodva Farkas Szilárd – az elméleti megalapozásként is olvasható *Regényelméleti fragmentum* felőli közlés – amely a regénynek ezzel az egzisztenciális-ismeretelméleti és nyelvi attribútumával számol – óhatatlanul az egyik legindokoltabb és legkézenfekvőbb értelmezési keretrendszer.

Farkas Szilárd a válság megjelenítésének indirekt módjai közül legfontosabbként az inkognitót határozza meg. Az inkognitót, amely konstruktív funkciójú: a lehetőséget, a variációt jelenti a világ „sokféle kimondásában”. Itt már különösen otthonosan mozog a szerző, hiszen az inkognitótematika felfejtése Kierkegaard-tanulmányaiban is kitüntetett szerepű.

Elsősorban Thiel Katalin írásaival lép párbeszédbe, olykor polemizálva, de alapvetően felhasználva és beépítve saját kutatási irányvonalaita meglátásait. Az inkognitó módusza itt alapvetően az álneves-álarcos szerzősége, illetve Hamvas imaginárius könyvekről szóló recenzióira, valamint a *Karnevál* maszkjaira, azaz inkább alkotásmódszertani és kevésbé prózapoétikai eljárásokra vonatkozik. (Meg lehet említeni, hogy amennyiben az írásra mint a közvetítettség közegére gondolunk, a hang, illetve a narráció számtalan variációja eleve distanciát és nem identikusságot tételez fel; azaz az írásba természeténél fogva kódolva van a „maszkjáték”).

Az életmű széles horizontjából válogatott Farkas Szilárd, így a *Krisis és katarzison, A világválságon,*

a *Modern apokalipszisen*, valamint a *Karneválon*, az *Ördögösökön* és a kisregényeken kívül helyett kapott még *A láthatatlan történet* című esszékötet, illetve a megkerülhetetlen *Óda a XX. századhoz* elemzése is. Ez utóbbiban a Hamvas által kidolgozott karakterológiai jellemzést a szerző termékenyen felhasználta a tipológiai esetek bemutatásakor.

A kötet koherenciáját a gondolati pillérek (hipotézisek) tiszta, logikus megalapozása, illetve a fejezetek közötti bőséges intratextuális utalások adják, részletesen és hitelesen igazolva a kiinduló tézist, hogy a válságmotívum a hamvasi szövegvilág immanens komponense.

Kurucz Anikó

Élet, világ, életvilág, avagy az aszjektív fenomenológia esélyei

Csergő Antal: Az életvilág problémája Husserl, Heidegger és Patočka filozófiájában. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kvár 2021. 200 old.

Csergő Antal könyvének címét akár konkrétabb témabetájéoló alcímként is felfoghatnánk, főcímként valamiféle általánosabb, a fenomenológia tágabb tematikai horizontjait sejtető kulcsszavakból összeállított megjelölésre gondolva, amelyekbe az életvilág-problematika beleágyazódik. A szerző mindenestre nem vesztegeti az idejét ilyen tematikai szintézisekkel, írásának címével úgyszólván egyből a tárgyra tér, azzal a megfontolással valószínűleg, hogy az esetenkénti általánosabb vagy akár sajátosabb témavariációk, szempontok és értelmezési irányok a kifejtés során amúgy is megmutatkoznak. Ami a könyv lapjain egyébként meg is történik.

A megnevezett gondolkodók köre, mint jeleztük, fenomenológiai tematikára utal, amit a szerző – „merőleges” címbeli témamegjelöléséből kiválglóan – az *életvilág* talán csak a beavatottak és nem a szélesebb olvasóközönség számára is evidensen fenomenológiai szemantikájú kategóriája mentén szándékozik körüljárni. Mint a fejtegetések során kiderül, az

ezzel a kulcsszóval jelölt témaválasztással a szerző éppenséggel a fenomenológia alapvető kérdéseivel találja szembe magát.

Husserl tudvalevőleg a „vissza a dolgokhoz!” maximában jelöli meg a fenomenológiai filozófia feladatát, kellés formájában rögzítve az általa autentikusnak minősített filozófia tárgyát, ami tehát megítélése szerint ennek számára aktuálisan nem adott, hanem még csak ezután juthat el hozzá, valamiféle visszatérés módján, árán és formájában. Ebben egyúttal az a felismerés is megmutatkozik, hogy a filozófia története során valamiképpen eltávolodott tulajdonképpeni tárgyától (Heidegger ezt létfejtésnek nevezi), amellyel tehát *eredendő* módon valamikor rendelkezett. Kiviláglik ebből ugyanakkor, hogy a filozófia tárgyának autenticitása, az, hogy mivel is foglalkozzon igazából a filozófia, az eredendőséggel kvázi szinonim jelentésben kerül elgondolásra. Nem véletlen, hogy az eredendőség kategóriája a fenomenológiában messzemenően felértékelődik.

Petki Pál (1956) – PhD, filozófianár, Áprily Lajos Főgimnázium, Brassó, palpetki@yahoo.com

Ennek az eredendőségnek a fenomenológia számára kettős vonatkozása van. Az egyik a „dolog” mint egyáltalán megismerési tárgy irányába hangsúlyos, aminek tétje e tárgy ontológiai önmagaságának biztosítása/megőrzése a megismerési aktusban, ami abban a követelményben fejeződik ki, hogy a megismerésnek *magát a dolgot* kell megragadnia. Ezzel összefüggésben értékelhető a Husserl által kidolgozott *fenomenológiai redukció* és az ezzel kapcsolatos *epokhé* kategóriája, amelyek feladata az ontológiailag semleges, előzetes értelmezésektől, esetleges fogalmaktól és véletlenszerű belátásoktól nem alterált *dologhoz* való tudati eljutás biztosítása. A másik vonatkozás ezzel szervesen összefügg, abban az értelemben ti., hogy ebben a felvetésben eredendőségi hierarchia tételeződik a dolgokkal való emberi (elméleti vagy gyakorlati) foglalatosságok különböző módjait illetően, amelyek közül tehát egyesek e koncepció szerint eredendőbb szemléleti alapot biztosítanak ehhez. A szerző elemzéseiben az életvilág kategóriája a fent nevezett gondolkodóknál ebben a vonatkozásban bír kitüntetett fenomenológiai funkcióval. Fejtegetéseinek tulajdonképpeni tétje egyfajta összehasonlító vizsgálódás megvalósítása elsősorban annak kimutatására, hogy a hasonlóságokon és különbségeken túlmenően valamiféle fejlődésvonal is felfedezhető az életvilág kategóriájának fenomenológiai kvalitásait illetően, mégpedig az írás címében rögzített sorrend által megjelölt irányban.

Ennek a tézisnek a háttérben, a könyvben előforduló utalásokból is kivehetően, három tényező is meghúzódik; ezekből egy kimondottan szubjektív jellegű, és a dolgozat dokumentálódási előzetesének kronológiájához tartozik. Saját bevallása szerint ugyanis a szerző a filozófiatörténeti vonalhoz képest fordított utat bejárva találkozik az életvilág problematikájával, Patočkából kiindulóan a husserli és heideggeri elemzésekkel, ily módon már előbbi kritikai észrevételeinek fényében interpretálva a husserli és heideggeri szövegeket. A másik két tényező a filozófiatörténeti objektív oldalhoz tartozik, és az ebben a vonatkozásban értett történetiség formai és tartalmi oldalának összefüggésében rejlik: valamely filozófiai témához kapcsolódó fogalmi apparátus a

filozófiatörténeti mozgás során hermeneutikai kvalitásaiban rendszerint gazdagodik, a szerző megítélésében nem képezvén ezalól kivételt az életvilág kategóriája és az általa jelzett fenomenológiai problémakörhöz kapcsolódó más fogalmak (intencionalitás, fenomenális mező, interszubjektivitás stb.) sem. Ennek megfelelően, a szerző szavaival élve, írásának egyik célkitűzése „[...] az életvilág fogalom és a hozzá kapcsolódó fogalmak filozófiatörténeti kontextusának feltárása, valamint ezek különböző jelentéseinek értelmezése és az egyes szerzők filozófiájában való elhelyezése”. (11.)

Az életvilág fenomenológiailag értett fogalma – a szerző elemzéseiből is kiviláglóan – a fent jelzett kettősséggel bizonyos értelemben analóg módon, szintén egyfajta egységesen kettős jelentést hordoz: egyrészt az ember természetes, mindennapi világát jelenti (nem véletlen, hogy eredetileg, a fenomenológiai problematika kibontakozása filozófiatörténeti előzményéhez számítható pozitivistá szemléletben – amint a szerző is megjegyzi – éppen a „természetes világ” megnevezés volt használatban), másrészt – és ez itt a fontosabb jelentésvonatkozás – azt a világ-szemléletet, a világhoz és a világ dolgaihoz való viszonyulást az azt a módját, amely a mindennapi élet hermeneutikai mentalitására jellemző. Ennek legfontosabb sajátossága a világ létezése tényének magától értetődőségéből következő reflektálatlan elfogadása, ami valójában a tiszta, eredendő, a különböző és ehhez képest szükségképpen utólagos tudományos paradigmák és értelmezések által nem alterált világtapasztalattal azonos. Az ember természetes, leginkább a mindennapiság jelzőjével jellemezhető tevékenységének („életvilágának”) szerves összetevője tehát egyfajta „természetes beállítódás”, mondhatni ennek közegében zajlik, ami által – a szerzőt idézve Husserl kapcsán – „[...] reflektálatlan módon állandóan tudomásunk van a világról, a világ mint horizont állandóan jelen van tudatunk számára, de magát a világot nem tesszük témává”. (9.) Csergő Antal könyvében a fenomenológiai problematika (melynek lényegi vonatkozása, hogy hogyan biztosítható a tiszta, dualizmusoktól mentes fenomenalitás) túlnyomórészt az életvilág

kategóriájának lényegileg az itt jelzett hermeneutikai funkcionalitása mentén kerül elemzésre, ahogyan az az említett gondolkodók vonatkozó vizsgálódásaiban kibontakozik.

Szerkezetileg a könyv négy fejezetre tagolódik, külön szövegtestekként társulva ezekhez a *Bevezetés* és a *Konklúziók*. Előbbi filozófiatörténeti kontextusba helyezi a témát, és tömören vázolja annak lényeges vonatkozásait, kutatás-és elemzésmódszertani megjegyzéseket tartalmaz, ugyanakkor a könyv szerkezeti bemutatását is elvégzi. A konkluzionális rész tulajdonképpen rövidre zárt formában, fejezetről fejezetre haladva megismétli és összefoglalja az elemzések leglényegesebb vonatkozásait. A tulajdonképpeni munka és mondanivaló természetesen a fő szövegtestet képező fejezetekben bontakozik ki, amelyeknek csak jelzésszerű bemutatására vállalkozhatunk.

A könyv első fejezete *Az életvilág fogalom előtörténete* címmel ezt az előtörténetet alapvetően Ernst Mach és főképp Richard Avenarius *természetesvilág*-fogalmával kapcsolatosan, illetve az erre és a témával kapcsolatba hozott descartes-i módszeres kételkedésre vonatkozó husserli kritikai reflexiókkal összefüggésben vázolja. Az elemzések fő mondanivalóját a szerző a természetes világ ideatikus/vizonyulásbeli összetevőjének tekintett természetes beállítódás husserli generáltézisének megfogalmazásával („[...] a természetes beállítódás [...] azon alapul, hogy a világ létét már mindig is előzetesen adottnak találom, csakúgy, mint mindenki más. A természetes beállítódás generáltézise a világban való praktikus tevékenységeink elengedhetetlen alapja, ugyanakkor a tudományok is ennek alapján fejtik ki tevékenységüket”) (41.), illetve a természetes világ és életvilág Husserl által megállapított összefüggése felmutatásával („Az életvilág nem más, mint a természetes világ – a természetes beleélés beállítottságában eleven, fungáló szubjektumok vagyunk más fungáló szubjektumok nyitott körével együtt. Az életvilág minden objektívuma [...] szubjektív adottság, a birtokunk, az enyém, a másiké és egyben általánosan mindenkié.”) (41.) foglalja össze. A fejezet talán legérdekesebb, mély belegondolásra ösztönző epizódja a generáltézis érvényének a descartes-i egyetemes

kételkedés viszonylatában való felvetése és ezzel összefüggésben a husserli epoché legitimitási vonatkozásainak érintése – mindez azonban e helyütt csak rövidre zárt formában, az összefüggések pusztá kijelentésének erejéig történik meg (az adott szövegkörnyezetben különben elégséges módon.) Ez a problematika egyébként az *cogito sum* és az *epoché* összefüggésére redukáltan a következő fejezetben is megjelenik, némiképp bővebb és analitikusabb formában, az utolsó fejezetben pedig az aszubjektív fenomenológia felvetéseire vonatkozó fejtegetések fő argumentatív közegét képezi.

A második fejezet a *Husserl és az életvilág problémája a Válságban* címet viseli, némileg megtévesztő módon, amennyiben a megjelölt írás (teljes címén: *Az európai emberiség válsága és a filozófia*) mellett az elemzések más Husserl-szövegekre is támaszkodnak (*Karteziánus elmékedések, Logikai vizsgálódások* stb.). A fejezet alapvetően az életvilág statikus és genetikus fogalma husserli megkülönböztetésének hátterét, indokait és finalitását vázolja. A szerző megállapításai szerint utóbbi az életvilág generatív-történeti képződését kifejtő „generatív fenomenológia” megalapozása felé mutat, amelyről Husserl a *Karteziánus elmékedésekben* így nyilatkozik: „A pszichofizikai »világrajövetel« elvezet bennünket a tisztán biológiai-testi egyedfejlődés, illetve a filogenezis problémájához, amelynek párhuzama a lélektani filogenezis. (...) Csakhogy ezzel a fentebb említett generatív problémákat, a születés, a halál, az animalitás nemzedéki összefüggésének kérdéskörét még nem is érintettük, hiszen magasabb dimenziókhöz tartozván az alsóbb szférák hatalmas kifejtő munkáját igénylik, s így még nem válhattak valódi munkaproblémává.” (87.) Ebben a fejezetben az életvilág kategóriájához fűződő fenomenológiai problematika különösképpen a geometria eredetére vonatkozó husserli vizsgálódások bemutatása kapcsán köszön vissza, amelyekben ez a genesisproblematika valójában az összes tudományokra és magára a filozófiára nézve is analóg vonásokat mutat. Az erre vonatkozó elemzések fő mondanivalója (érintve a hagyomány/áthagyományozás kérdéskörét is) az, hogy a tudományos idealizációk alapja egyfajta „első

alapítás”, amely az életvilág természetes beállítódása folytán minden utólagos tudományos/filozófiai értelmezés előtt az „önazonos tárgy” tételezését valósítja meg, amely eredendő értelem a tudományos reflexióban rendszerint a fenomenológiaiag értett gnoszeológiai negativitás irányába módosul.

A Heideggerre vonatkozó fejezet (Heidegger és az életvilág problémája) az életvilág-problematikát alapvetően a korai írások, illetve a *Lét és idő* vonatkozó vizsgálódásai alapján tárgyalja, elsősorban az egzisztenciális analitikát tartva annak a heideggeri diskurzusnak, amelyben a *jelenvalólet* világban-benne-létének, gond által uralt egzisztenciája sajátos időbeliségének tematizálásával a leginkább azonosítható, egyfajta, az eddigiek értelmében vett életvilág-problematika. Az elemzések kitérnek a husserli fenomenológia heideggeri kritikájára (röviden fogalmazva – és a lényegét tekintve nem, de a súlypontozás és hivatkozási alap tekintetében némiképp eltérve a szerzőtől – ennek fő vonatkozása az, hogy a fenomenológiai eredendőség tekintetében Heidegger nem tartja eléggé radikálisnak a husserli, a tudati intencionalitásra alapozott kiindulópontot, szerinte ugyanis ez mindenekelőtt a létkérdést feltevő egzisztencia, a *jelenvalólet* ontológiai szituációjának tisztázása kell, hogy legyen), illetve Heidegger történetiségkonceptiójára. Ehhez a részhez annyit fűznék hozzá, hogy megítélésünk szerint az írás fő mondanivalója szempontjából talán gyümölcsöző lehetett volna a későbbi írásokban körvonalazódó *tisztás* (*Lichtung*) kategóriájára való hivatkozás, ez ugyanis (értelmezésünk szerint legalábbis) a fenomenológiai eredendőség magasabb fokát képviseli Heidegger gondolkodásában, az egzisztenciális analitikában bemutatott *Dasein*-szituációhoz képest is (ennek a fogalomnak az előzményei egyébként az *Lét és idő*-ben is felbukkannak). Bár az is igaz, hogy az ennek mentén körvonalazódó fenomenológiai problematika lényeges vonásokban különbözik attól, ami az életvilág-fogalommal asszociálható.

A könyv címében is megmutatózó és az előzőek során általunk is jelzett szerzői szándék alapján megítélve, a könyv negyedik, Patočka fenomenológiai nézeteire vonatkozó fejezete („Patočka és

a természetes világ problémája”) hivatott a mondanivaló leglényegesebb részét képezni, egyfajta konkluzív célirányosságnak is eleget téve, igazolandó, hogy az életvilág-problematika mentén elgondolt Husserl–Heidegger–Patočka fenomenológiai vonalban a kontinuitási jegyek mellett kimutatható, hogy a fenomenológia alapfelvetései utóbbi esetében megnyugtatóbb megoldást nyernek. Hogy pontosabban miről van szó, annak rövid összefoglalására a szerző szavait idézzük: „A dolgozat negyedik fejezete azt a folyamatot elemzi, ahogy Patočka fokozatosan, Husserl filozófiájától távolodva, Heidegger egzisztencia elemzéseit, a testiség és az interszubjektivitás, valamint a történelem vonatkozásában megújítva, eljut az életvilág ontológiájához. [...] Husserl transzcendentális filozófiája [...] a szubjektívizmus metafizikájához vezet. A fenomenológiai mező fogalma lehetővé teszi a fenomenológia aszubjektív átalakítását, a tudatra való redukció nélküli transzcendentális epokhé újraértelmezését.” (183.) E fejezet (és egyben közvetett módon az egész írás) elemzéseinek téjje tehát annak kimutatása, hogyan és mennyiben sikerül Patočka részéről az aszubjektív fenomenológia megalapozása.

A szerző fejtegetéseiből kiderül, Patočka megítélésében Husserl felfedezi ugyan a megjelenő megjelenésének lehetőségfeltételeként értett fenomenológiai mezőt, azonban szubjektívizálja azt, amennyiben a reflexió konstitúciójának tekinti, abban az értelemben, hogy „[...] számára egyedül a reflexió, azaz az immanens tárgyak észlelése az, ami abszolút és direkt módon képes biztosítani a tárgyak adódását”. (141.) Ennek megfelelően a husserli fenomenológia alapjainál, tematizálatlan módon, végső fokon a karteziánus ontológiai séma munkál, az eredendő fenomenológiai szándék szerinti objektív és ilyen értelemben homogén fenomenális mezőt észrevétlenül az ego–cogito–cogitatum–szubjektumstruktúra váltja fel, amelyben tovább él a descartes-i dualizmus, ugyanis a tárgy, a „cogitatum” egyrészt az idea, másrészt annak tárgya értelmével bír. (Patočka ez irányú kritikája egyébként Heideggerre is vonatkozik, érdekes módon némiképp ellentétes értelemben, amennyiben az egzisztenciális analitikának

a fenomenalításra vonatkozó értelmezéseit éppen azok „objektívizmusa” miatt marasztalja el, azt értve ezen, hogy Heidegger a „megjelenés mint olyan” problémáját igazából csak az általában vett lét vonatkozásában tárgyalja.) Patočka értelmezésében a husserli fenomenológia szubjektívizmusának oka a fenomenális szféra megosztása, ami „[...] azért következett be, mivel nem volt világos, hogyan lehetne a fenomenális szférát valami önállóként elgondolni, s ezért szükségesnek látszott, hogy bizonyos reális mozzanattal támogassuk (»felfogással«, »identikus aktusokkal« stb.)”. (143.) Ezt a szubjektívizmust a szerző bemutatása szerint Patočka az epokhé újraértelmezése révén próbálja kiiktatni, amelynek szándéka szerint lehetővé kell tennie a fenomenális mező önálló módon való értelmezését, elsősorban annak a priori struktúrája megragadása által. Kiderül, hogy ebben a Patočka által azonosítani vélt a priori struktúrában sem iktatódik ki a szubjektívitás dimenziója, amennyiben e struktúra hármasságának (ami megjelenik, azaz a világ mint a megjelenés univerzális totalitása – *akinek a megjelenő megjelenik* –, a megjelenés hogyanja, a létező adódási módja) egyik eleme éppen a szubjektívitás. A szerző sugalmazása szerint a fenomenológiai nóvum abban keresendő, ahogyan itt a világ és a szubjektívitás kategóriája értelmezésre kerül. Ebben a struktúrában a világ a megalapozó momentum, egyfajta fenomenális keret, a megjelenés meg nem jelenő lehetőségfeltétele, a szubjektívitásnak pedig önmagában nincs konstitutív funkciója, amennyiben pusztán adottságként a világhoz hozzátartozó; konstitutív funkciót egyedül a világgal korrelációban tölthet be, fenomenológiai szempontból ugyanis „[...] a szubjektívitás és a világ kölcsönösen feltételezik egymást. [...] A világnak a megjelenéshez szüksége van a szubjektívításra, ám ez utóbbi nem jelenik meg önmagában, hanem csak a világ alapján érthető meg”. (149.)

Természetesen csak messzemenően redukív formában reprodukálhatjuk a szerző által bemutatott, az aszjektív fenomenológia megalapozására vonatkozó argumentációt (mellőzve például a *testiség* tematizálása fenomenológiai hozadékának figyelembevételét vagy az *egzisztenciális mozgások* hasonló

funkciójának említését), amely ebben a formában egyáltalán nem meggyőző. Nem tűnik meggyőzőnek azonban a könyvben megjelenő teljes részletességében sem, amiért természetesen nem a könyv szerzője a felelős, hanem a próbálkozás elvileg, a téma természetéből adódó problematikus volta. Részünkről paradoxális vállalkozásnak tűnik a szubjektívitás kiiktatási kísérlete a fenomén fenomenális állagából, azaz a tiszta, dualizmustól mentes fenomenalitás elméleti megalapozása, tekintve, hogy a *megjelenés* nolens-volens *valaki számára* való megjelenés, azaz megszüntethetetlenül poláris szerkezetű. A legtöbb, amire ezen a vonalon eljuthatni, ahogyan ezt a fenomenológia eddigi története is tanúsítja, egyfajta egyszerre létmódban való tételzése a világnak és az azt elgondoló „szubjektumnak”, nem megszüntetve, de élet véve ily módon ennek a dualizmusnak. Úgy gondoljuk, a fenti argumentációvázlatból is kitűnik, hogy Patočka sem megy tovább ennél, de ez történik tulajdonképpen a jelenvaló létben-szituáltsága alapvető módozataira vonatkozó egzisztenciális analitikában is. Megítélésünk szerint maga az *életvilág* fogalom szintaktikai és szemantikai genezistörténete is erre utaló jelenségként értelmezhető, az a folyamat ti., ahogyan a mindennapi foglalatosság „természetes beállítódásában” alakilag és jelentésileg eredetileg különálló *élet* és *világ* szótetek formailag és szemantikailag az *életvilág* alakja és jelentésének egységévé állnak össze a fenomenológiai interpretációban: egyrészt mint az élet totalitása, másrészt – és főképp – mint ennek tudatos vagy nem tudatos világhorizontja, és a tudati tényező egyik esetben sem kerülhető meg, utóbbi esetben azért, mivel ennek ténye is csak a reflexióban tárulhat fel. Úgy tűnik egyébként, hogy annak a kategóriának a fenomenológiai jelentésstartalma, amit Patočka a megjelenési mező a priori struktúrája világösszetevőjének tart (a világ mint a megjelenés meg nem jelenő lehetőségfeltétele), közel áll a heideggeri *tisztás* fogalmának szemantikájához.

Maga a szerző egyébként nem foglal állást az aszjektív fenomenológia megalapozási próbálkozásainak eredményességét illetően, ami feltehetően nem is állt szándékában. A bevezető előzetesében

megfogalmazott és a konkluzionális visszapillantásban újólag megidézett célkitűzéseket megítélésünk szerint maradéktalanul megvalósította, ezek között pedig nem szerepelt/szerepelhetett a fenomenológia sarkalatos problémáinak megoldása, illetőleg az ennek stádiumára vonatkozó valamiféle utolsó szó kimondása. Fejtegetései alaposak, témacentrikusak, részletekbe menőek, összefüggés-meglátásai találóak. A tárgyalásmódot mindvégig a tematikai feszesség, kimért témánál maradás jellemzi, a többnyire lábjegyzetekbe helyezett tematikai leágazások, a fő témával párhuzamosan futó gondolati szálak az elégséges mértékben vannak jelen, nem teszik túlsúlyfolttá és nehezen követhetővé az argumentációt. A bevezetés tárgyalásmódszertani megjegyzéseiben előrevetített kritikai rekonstrukció módszere, illetőleg a hermeneutikai megközelítés jegyei a diskurzus során lépten-nyomon azonosíthatók. Kritikai megjegyzésként a

nagyobb módszertani tudatosság hiányát hozhatjuk fel, arra gondolva ezzel, hogy a könyv helyenként túlságosan is bemutatójellegűre sikeredett, az elemzett tárgyszöveg és az elemző saját szöveg sok esetben egybemosódik, hiányzik egy, a kettőt időnként elkülöníteni hivatott tárgyalásmódszertani és tematikai metareflexió. Mindezzel együtt az írás komoly, alapos munka benyomását kelti, az irodalomjegyzékből is megítélhetően viszonylag nagy gondolati anyagot mozgat, uralva azt mélységében és szélességében egyaránt. Úgy véljük, az elemzések során az életvilág-tematika mentén feltáruló fenomenológiai problematika a filozófiában kezdők és haladók számára egyaránt tartalmaz elgondolnivalókat.

A könyv az Egyetemi Műhely Kiadó *Doktori Dolgozatok* sorozatának 31. köteteként jelent meg.

Petki Pál

A gondolkodás állandóinak változói

Soós Amália: Hit, erkölcs, kultúra. (A gondolkodás állandói). Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kvár, 2022, 172 old.

Soós Amália *Hit, erkölcs, kultúra (A gondolkodás állandói)* című tanulmánykötete 2022-ben jelent meg az Egyetemi Műhely Kiadó gondozásában. A kötet a szerző több korábban megjelent tanulmányának, illetve azok átdolgozott változatainak gyűjteménye. A tanulmányokat összeköti az a közös jellemző, hogy különböző korszakok filozófiai eszméinek utóéletét, recepcióját követik nyomon, történelmi, társadalmi és kulturális meghatározottságaikkal összefüggésben vizsgálva azokat. A kötetben található nyolc tanulmány közül vannak szerzői életművekre vagy azon belül egy szűkebb kérdéskörre összpontosító, műértelmezésekből kiinduló, illetve olyan átfogó jellegű filozófiai és filozófiatörténeti szövegek is, amelyek egy-egy tágabb téma főbb aspektusait járják körül. Közös bennük, hogy a vallási, kulturális és erkölcsi szempontokat a filozófiai

gondolkodáshoz való viszonyukban jelenítik meg, a köztük levő kölcsönhatásra összpontosítanak.

Az első két tanulmány összefoglaló és ismeretterjesztő jellegű, Szent Ágoston filozófiájára összpontosít. *A lét és a jó egysége Augustinus filozófiájában* című szöveg központi kérdése, hogy Augustinus szerint mivel magyarázható a rossz eredete és jelenléte a világban, illetve hogyan egyeztethető össze Isten abszolút jóságával. A második szöveg pedig *(A külső és a belső beszéd problémája Augustinus filozófiájában)* az igazság megismerhetőségével és az ige (*verbum*) kérdésével foglalkozik szintén Szent Ágoston nyomán. Mindkét szöveg részleteiben vizsgálja azt, hogy az ágostoni gondolkodás milyen gondolati hagyományba illeszkedik, vagy éppen mivel fordul szembe. A manicheistákkal vitázva, a szabad akaratról (*De libero arbitrio*) és a jó természetéről (*De*

natura boni) szóló tanaiban Szent Ágoston elutasítja a rossz mint önálló princípium létezését. Másfelől, a neoplatonikus hatás nyilvánvaló mind a tanításról és megismerésről, mind a rossz természetéről szóló tanaiban. A rossz mindig egy hiány kifejeződéséként, a jótól és ezáltal a létől, az isteni teljességtől és tökéletességtől való eltávolodásként, fokozati elmozdulásként fogható fel Augustinusnál. Az emberi cselekedetek esetében sem a rossz tulajdonképpeni választásáról beszélhetünk, csupán a jó elhagyásáról, amelyet Szent Ágoston az Istentől ajándékba kapott szabad akarattal magyaráz (22–24.). A megismerés pedig illuminációként képzelhető el, olyan nyelv előtti valósághoz való hozzáférésként, amelyhez a tanulás közelebb juttathat ugyan, de az igazság és a jó megismerése csak Isten kegyelméből történhet. Az addigi neoplatonista és patrisztikus tanításokhoz képest Szent Ágoston új perspektívákkal és problémafelvetésekkel gazdagítja a keresztény filozófiát. Az emanáció tanának szükségszerűsége helyett például inkább az *ex nihilo* teremtés szabadságát, illetve az isteni kegyelmet és bűnbocsánatot hangsúlyozza, (17.) illetve *A Szentháromságról* szóló művében az emberi lélek működését a Szentháromság mintájára elgondolt hármas egységek mentén építi fel apologetikai megfontolásból. (40.)

Az Istenfilozófia, szerelemfilozófia és esztétikai lehetőségek Boccaccio számára (a Dekameron és a Dante dicsérete kapcsán) című tanulmány sokoldalúan és részletekbe menően tárgyalja Boccaccio művészetét, eredeti és árnyalt értelmezését nyújtva a *Dekameron* erotikájának. A *Dekameron* olyan irodalmi mű, amely a szigorúan vallásos, középkori erkölcsi normákat átértelmezve kora reneszánszbeli emberképe felé mozdul el. Soós Amália rávilágít, hogy az erotikával telített történetekben egy premodern személyiségkoncepció van kibontakozóban. A keresztény tanokkal szembefordulva a *Dekameron* istenképe egy kegyelmes, a földi örömek és a testi szerelem iránt elnéző, világi normák szerint rendelkező istent jelenít meg. Megjelenik az individuális ítélet gondolata is, melynek előzményei már Dante *Isteni színjátékában* is felfedezhetők. Eszerint halálakor minden ember egyénileg ítéltetik meg, az istennel

való közvetlen kapcsolata, amely az imádságon és a gyónáson keresztül valósul meg, a szentek vagy más emberek közbenjárásával együtt döntő fontosságú abban, hogy valaki üdvözül-e vagy elkárhozik. (55.)

Nem csak a szereplők és a történetek megformálásában, de Boccaccio művészetfelfogásában is hangsúlyosabbá válik az individuum szerepe. A művész neve és személye többé már nem érdektelen a mű szempontjából, a középkori anonimitás megszűnik, mivel a mű már nem Isten jószágának és kegyelmének a manifesztumaként értelmeződik. Az alkotás folyamata az isteni teremtés analógiájára gondolható el, így a művész alkotása révén relatíve halhatatlanná válik. (69.) A szemléletváltást olyan apróbb részletek is jelzik, mint például a terek funkciójának a megváltozása. A temető, amely egy vallásos paradigmában a holtak nyugóhelye, itt az élők titkos találkájának színtere lesz. A magánszféra terepe, a ház szintén elsősorban a szerelmi légyotok, a közösség előtt titkolt események színterévé lényegül át. Wolfgang Kemp nyomán Soós Amália rámutat, hogy Boccaccio az elbeszélésben alkalmazza a *trecento* festészetéből átvett keretes szerkezetet, illetve a modellek megjelenítését. (46.) A földi örömekről szóló gyakran mulatságos történeteket – melyeknek szereplői az akkori Firenze tipikus, modellszerű alakjai (papok, nemesek, kereskedők, lovagok, úrhölgyek, rablók, kalózkodók) – a pestis elől vidékre menekülő fiatalok szájába adja a szerző, akik szintén más emberektől hallott történetekként mesélik őket, mintha így rejtőzne fiktív karakterei mögé a szigorú egyházi cenzúra elől.

A kötetben helyet kap az erdélyi filozófiai élet jelentősebb alakjai közül Köteles Sámuel és Csorja Ferenc életműveinek bemutatása is. Az újtordai születésű Köteles Sámuel filozófusi munkássága leginkább a kanti etika újraértelmezése és a magyar filozófiai terminológia létrehozása köré összpontosul. Bár alapvetően kantiánus filozófiát művelt, átvéve a kanti etika és ismeretelmélet fő gondolatait, ezt közel sem dogmatikusan teszi, hisz saját perspektívájával egészíti ki azt, és az erdélyi protestáns polgárság közegére alkalmazza. A tanulmány egyik záró bekezdésében a következőt olvashatjuk: „Köteles

Sámuel minden tekintetben a kanti rendszerfilozófia nyomdokain haladt, mégsem nevezhetjük filozófiai tevékenységét egyszerű imitációnak, hiszen ez egybekapcsolódik egyrészt a nyelvújítás, a filozófiai fogalomalkotás feladatával, a magyar nyelvű filozófia fogalmi alapjainak megteremtésével, másrészt van műveinek egy olyan gyakorlati része is, amelyben az elvek a szűkebb társadalmi realitásokra: az erdélyi polgári életre, valamint az itteni tudományosság helyzetére alkalmaztatnak”. (111.) A szöveg említést tesz arról a népszerűségről is, aminek Köteles az erdélyi közéletben örvendett, pedagógusként és gondolkodóként diákjai elismerően tekintettek rá. Ugyanez viszont kevésbé mondható el Köteles taniszéken betöltött helyének örököséről, az illyefalvi születésű Csorja Ferencről, akiről a *Vasárnapi Újság* 1880-as kiadásában azt írják, hogy „Kant vagyis Krug száraz, szellemtelen követője, unottá tette a filozófiát tanítványai előtt”. (113.) Valóban, a kanti filozófia mellett Krug és Hegel eszméit is beépítette gondolkodásába, és bár filozófiai munkássága nem igazán letisztult, és kevésbé eredeti, mint a Kötelesé, a kanti filozófia vallásos alapokra helyezésével próbálkozó Csorja szintén említésre méltó alakja az erdélyi filozófiai életnek. E két tanulmányt kiemelt fontosságúnak tartom, hiszen az erdélyi filozófiatörténetbe, egy viszonylag keveset érintett témába nyújtanak betekintést.

A kötetet záró tanulmány címe és témája *Az irodalom mint terápia*. Az irodalomterápia szakpszichológiai megközelítései és definíciói mellett a szövegben filozófiai nézőpont is érvényre jut. Az irodalomolvasást leginkább olyan hermeneutikai tevékenységként érdemes elképzelni, ahol az igazság nem egyik vagy másik oldalon, a szerzőnél vagy az olvasónál van, inkább párbeszédszerű folyamatról van szó, amelyben a szövegrészek értelmezése az olvasó személyes tapasztalatainak beépítésével hoz létre egy szubjektív érvényű igazságot, amely jelentőséggel bír a létrehozója számára. Egy narratíva befogadása mindenképp változást idéz elő, az irodalomolvasás fejlesztheti az önismeretet, az empátiát vagy akár a perspektivikus gondolkodást, úgy, hogy közben szórakoztató tevékenységként

kikapcsol, önfelédtté tesz. Az irodalomból és akár mitológiából vett példák felhívják a figyelmet, hogy a szóban vagy írásban elbeszélte történeteknek már jóval az irodalomterápia mint önálló diszciplína létrejötte előtt is tulajdonítottak gyógyító, terapeutikus hatást. Az ókori Egyiptomban a kígyómarást Rá és Ízisz hasonló témájú történetével gyógyították a papok, (145.) de a *Dekameron* tíz firenzei fiatalja is egymás szórakoztatására és vigasztalására meséli egymásnak a történeteket, amelyek a belső, szellemi szabadság szférájába menekítik őket a bezártság és a járvány elől való menekülés idején. Ráadásul ezeknek a történeteknek nemcsak szórakoztató, de okító szerepük is van. Goethe is azzal a nemes elhatározással veti papírra az ifjú Werther tragikus történetét, hogy a hasonló sorsú fiatalok vigaszt találjanak benne, és tanuljanak belőle. Az utóbbi példával kapcsolatban a szerző felhívja a figyelmet a nem megfelelő szövegértelmezés veszélyeire is a Werther-effektus említésével. A pszichológiában ekképp elhíresült jelenség arra utal, hogy Goethe regénye sajnálatos módon épp az ellenkező hatást érte el: *Az ifjú Werther szenvedései és halála* megjelenése után Európa-szerte számos fiatal követett el a főhőzhöz hasonló öngyilkosságot szerelmi bánatában. Az ember ki van szolgáltatva saját lelkiállapotának, annak keretein belül értelmez, ami néha veszélyes lehet, éppen ezért a szerző arra a következtetésre jut, hogy az irodalom terápiás funkciója szervezett szakmai keretek között pszichológus jelenlétével és irányításával működhet.

A különböző témájú tanulmányok egymás mellé helyezve kidomborítják egy-egy eszme kontextusfüggetlenségét: az első két szövegben Augustinus tanításainak ismertetése után nyilvánvaló lesz, hogy a keresztény istenkép mennyire újszerű formát és szerepet kap a *Dekameron* erotikus történeteiben. Ugyanakkor a szövegek külön-külön is nyomon követik a gondolatrendszereken belül történő változásokat, a kánontól való eltérésre vagy éppen a kánont ért módosulásokra fókuszálva. A kanti etika például sajátosan értelmeződik újra az erdélyi társadalmi viszonyok közt Köteles Sámuel filozófiájában. A Boccaccióról és Schellingről szóló tanulmányok pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy

akár egy szerző gondolkodásán belül is lehetnek jelentős eltérések különböző alkotói korszakok között.

A *Hit, erkölcs, kultúra (A gondolkodás állandói)* című könyv olyan tanulmányokat gyűjt egybe, amelyekben a címben megjelölt témakörök rendszerint újra felbukkannak és egymásra hatnak. A vallási, erkölcsi és kultúrát érintő problémafelvetések valóban állandó tényezői a tanulmányoknak, ugyanakkor mindig új alakot öltve, az őket ért hatások által alakítva, újragondolva tűnnek fel. Úgy gondolom, a szerző leginkább egy adott gondolatrendszer átörökítésére, értelmezésére és befogadási módjaira szándékszik

irányítani az olvasó figyelmét, folyamatában érve tetten a gondolatrendszerek módosulásait. Ezen módosulások vizsgálatának megértése igényel ugyan némi előzetes filozófiatörténeti tudást, ez viszont ne riasszon el senkit. A könyv ugyanis követhető stílusával és letisztult szerkezetével bevezetésként, filozófiai étvágygerjesztőként is kitűnően megállja a helyét, melyben a filozófiai szempontok olyan tágabb témakörökbe beleszöve jelennek meg, mint a mitológia, irodalom, művészet vagy akár a szerelem és szabadság.

Eröss Réka

Érvek az együttállások mellett

Jäger-Péter Mónika: Érzékelés és értelemképződés a műalkotás tapasztalatában. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kvár 2021. 190 old.

Az érzékelés tárgyáról beszélés óhatatlanul feltételezi a világ egy *adott* megközelítését, és közvetlenül összefügg számos más olyan kérdéssel, melyek arra vonatkoznak, miképp lépünk kapcsolatba a valósággal, milyen természetű ez a viszony, és hogyan ragadható meg. A biológia vagy a kognitív tudományok hasonlóan rendelkeznek ezzel az alappal, mint a filozófia, mely sokféleképp tette láthatóvá ezt a bázist. Kitért arra, hogy a látást miképp közelíthetjük meg a láthatóság felől, a szemek mechanizmusának megértéséhez miért és hogyan beszéljünk arról, mi az a világ, melyet látni lehet. A legtöbb esetben ugyan nincs szükség az alap részletezésére, mint néma egyetértés csatlakozik a felvetettekhez. A műalkotásokról való gondolkodásban azonban szükségszerűen előtérbe tolakszik az érzékelés által letapogatott világ és a mű összefüggéseinek keresése. Ebben jól láthatóan két tárgykört különíthetünk el: a mindennapi és a műalkotás érzékelése közötti különbségek és hasonlóságok megnevezése az egyik, melynek külön területét képezi a mű szuverén sajátosságainak, értelmi potenciáljának kibontása, míg a másik a mimetikus mechanizmusok, a valóság

művészi leképezésének lehetőségeire vonatkozik. Mindezeket nem tekinthetjük másodlagos kérdéseknek a műalkotások létmódjának tekintetében. Ha a képek birodalmát vesszük alapul, akkor nem pusztán arra kell gondolnunk, hogy a festő maga kísérletezhet a láthatóság egy sajátos megragadásával, sőt a láthatóság megképzésével, hanem – ettől a törekvéstől el nem választhatóan – mégis önállóan a művészetelmélettel/képelmélettel foglalkozók is elkerülhetetlenül találkoznak az érzékelés és festészet összefüggéseivel. Szinte szimbolikusan tekinthető példa az, ahogy a gondolkodók a perspektíva által felkínált látószög, a nézőpont megrajzoltsága és az emberi látás közötti analógiát vagy épp különbözőséget keresik.

Jäger-Péter Mónika kutatásai során maga sem vonhatja ki saját magát az alap tisztázása alól, ő a megismerés természetéből kiindulva jut el az érzékelés, majd a műalkotások percepciójának vizsgálatához. Kötetté szerkesztett doktori dolgozatában, mely az *Érzékelés és értelemképződés a műalkotás tapasztalatában* címet kapta, egy következetesen levezetett, több szempont által érvényre juttatott

Rancz Mónika (1996) – doktorandusz, BBTE, Kolozsvár, rancz.monika@gmail.com

bizonyítást nyújt arra vonatkozóan, hogy a műalkotás tapasztalatát nem más, mint az érzéki és értelmi játéka szervezi. A következtetések felől kitűnik, de a teljes kötetre jellemző a hermeneutikai nézőpont érvényesítése, melyet következetesen alkalmaz szemléletében, fogalomhasználatában és módszertanában. Ezzel együtt mégis interdiszciplináris kutatásról van szó, mely számos nézőpontot felkínál a tárgyat illetően: az érzékelésről a filozófia mellett a biológia, a pszichológia és az antropológia eredményei alapján beszél, míg a művészet megközelítése igényli az esztétika, a képelmélet bevonását is.

A kutatás elsődlegesen a műalkotásokra fókuszál, azok tapasztalatának tárgyalásához csatlakozik az érzékelésről szóló szegmens. A hipotézis arra vonatkozik, hogy a mű mint egészes létező az értelmi és érzéki oldalának kettős összefüggéseiből jön létre, amely a befogadó oldaláról szintén egy duális megközelítést igényel. Az érzékelés ennek okán kerül be a probléma terébe: az értelemmel oppozícióba állítva bizonytalannak, korrigálandónak és akár felülírandónak tűnhet (és tűnt, ahogy az látható a tárgyalat történeti áttekintőben). A kutatás első része a filozófia nézőpontjából indul ki, de felhasználja a tudományos vizsgálódás más területeinek eredményeit, amellel érvel, hogy az érzékelés nem egy általános, uniform tapasztalat, hanem azt meghatározzák és egyénivé teszik egyrészt a szubjektum sajátosságai (nem, kor, kulturális hovatartozás stb.), másrészt a tárgy konkrétumai. Ez azt jelenti, hogy nem pusztán érzéki ingerek összevetéséből adódik számunkra a világ, hanem azok értelmes egészként lépnek elő, mely összefüggés sajátos minden tapasztalási alkalommal. A mindennapokban az érzékelés egy hatásösszefüggésként mutatkozik meg, nem látunk-hallunk, tapintunk általánosan, hanem már eleve valamit mint valamit érzékelünk, melyben a szubjektum a maga fiziológiai felépítésével, kognitív képességeivel, tapasztalati háttérével együtt van jelen. A kép esetére is hasonlóan áll, derül ki a később tárgyalat gadameri koncepcióból, hogy valamiként már a konkrét tapasztalat előtt tételeződik: az adott művet műalkotásként kell felfognom, hogy befogadójává válhassak, és nem tekinthetek képmásként

arra. Az esztétikai látás mégis abban különbözik a mindennapitól, hogy annak során nem az általánosra vonatkoztatjuk a látványt, hanem elidőzünk az adottnál, a partikulárisnál. A művek érzékelése szintén egy egészes létezőhöz való odafordulást jelent. A kép jelentésszerű ábrázolás, mely érzékileg mutatkozik meg, és az érzékek által percipiálható, a két oldal között a gadameri értelemben vett hozzátartozás struktúrája érvényesül.

A dolgozat második részében a szerző az érzékelés problémájának életét, illetve annak összefüggéseit a műalkotások tapasztalatával a filozófiai gondolkodók munkáinak történetében vizsgálja, mígnem a hermeneutikai megközelítésnél állapodik meg, érvelve annak érvényessége mellett. A kiemelt elméletek egymás után következése egyben a felvetett témák történetét is mutatja: ahogy a koncepciók változtak idővel, az egyik a másikra hatást gyakorolt, és tagadásra vagy folytatásra lelt. Ennek okán a történeti áttekintő egyben olyan fejezetekre is bomlik, melyben egy-egy konkrét probléma kerül kifejtésre: például a miméziszkonceptiók, az értelmi és érzéki megismerés egyensúlyainak kérdései, az esztétika észlelés sajátosságai mind olyan témakörök, melyek időbeli kifejlésük sorrendjében jelennek meg, mégis történeti vonatkozásuktól függetlenül is kapcsolódnak a tárgyhoz. Ebben a részben az érzékelés esztétikai vonatkozásai kerülnek előtérbe: a műalkotás érzékelése, azzal összefüggő önállósága és legitimitása. A művek nem lehetnek a valóság pusztá másolatai, képmások, hisz nem valami után következnek, legyen az egy üzenet, amelyet hordozni kellene, vagy a világ egy adott látványa. Önállósággal rendelkeznek ebben az értelemben, s így képesek arra, hogy megszólítsák az értelmet és az érzéket. Legitimitásuk ebben keresendő. Nem utánzó természetűek, hanem képződmény voltak vezet oda, hogy valamit képesek legyenek megmutatni a valóságról, egy olyan igazságot, mely a művek nélkül nem lenne látható.

Az elméleti kutatást a képi műalkotások létmódjának vizsgálata zárja, melyekben alkalmazásra kerülnek a korábbi következtetések. A kép olyan logoszt birtokol, mely adekvátan nem leképezhető a

beszélt vagy írott nyelv által, vagyis nem következik sem a valóság, sem pedig a szövegek után. Képet látni a megmutatkozásában való részvételt jelenti, a szerző szerint „érzékileg szerveződő értelemmel” rendelkező művek „nem csak értelmünket célozzák meg, hanem sajátos megismeréstípust igényelnek, mindemellett pedig egy olyan sajátos valóságtagtapasztalatot nyújtanak, amelyre csakis a szemlélés, érzékiesség és értelem azonosságának a módján tehetünk szert”. (153.) Az értelem genezise az érzéki és értelmi metszetében áll elő. A képi értelem a befogadóját mondhatni olvasásra invitálja: arra készíti, hogy megtanuljon látni, s ezt a tudást működtetve jusson közel a mű értelméhez. A harmadik rész ennek alapján kapcsolódik korábbiakhoz. Egy applikatív kutatást folytat a szerző, melyben öt alany bevonása által követhető le az, hogy egy festményt miképp olvasnak, és ennek során milyen stratégiákat működtetnek. Az érzéki értelem mozgását figyeljük, amint a képen lévő elemek, határvonalak, kontextusok együttállása kialakítja a befogadói megértést. Az elmélet és gyakorlat a záró részben ér össze, és a probléma színét s fonákját mutatja.

A kötet egy határozott ívet jár be, a szerző a kezdeti feltevésektől indulva, első ízben az érzékelést tekinti át, melyet fokozatosan összefon a műalkotások tapasztalatának vizsgálatával, hogy a következtetéseit végül a képi művek esetében hozza mozgásba és kamatoztassa. A záró részben mintegy összefoglalóként jelentkezik már a kísérleti mozzanat, a műalkotás olvasata. Az egyes fejezetek szintén egy könnyen követhető logika szerint épülnek fel, gyakran a részproblémák esetében is, de a nagyobb szakaszoknál törvényszerűen, jól elkülönített módon megjelenik a bevezetés, tárgyalás és összefoglalás hármasa. A gondolatmenet így egy feszes rendet követ, melyben könnyen navigálhatunk, miközben a hipotézist, illetve annak alállításait nem tévesztjük egy pillanatra sem szem elől. A gondolatmenetbe bevont anyag egy aprólékos szelektáló munka eredményét mutatja, mely azon kérdés elé állította a filozófiatörténetet, hogyan viszonyul a feltevésben foglaltakhoz. Olybá tűnik, mintha egy könnyű szövegből kibomló szálakat követnénk. Az egyik

mentén láthatóvá válik, hogy az egyes diszciplínák milyen következtetéseket szolgáltatnak az érzékelés énszerűsége, a mindennapi látás, hallás, tapintás, szaglás egyéni különbségei számára. A második szál a műalkotások érzékiességének értékelése és az értelemképződés természetének témáin fut végig. A szerző, egymás mellé fésülve ezeket a szálakat, érvelést sző, mely által együttállások, szimultán prezenciák rajzolódnak ki. A tapasztalat szövetében a műalkotás egyszersmind érzéki és értelmi létező, vagyis nem ölt szellemi formát az érzéki, és nincs az érzékiben elrejtve a szellemi morzsa, amelyet kirázhathatunk belőle. A mű megmutatkozása során bomlik ki az értelmi-érzéki szövege, s válik olvashatóvá az érzéki értelem.

A szöveg megírásának egyik kifejtett célja, hogy azokat az értelmezéseket, melyeket a kognitív tudományok, valamint a kémia és a fizika nyújt az érzékelésről egy újabb aspektussal, a hermeneutikai szemlélettel bővítsé, mely adott részletekben egy teljesebb, bővebb, akár adekvátabb szempontot ígér. Felvetődhet azonban a kérdés, hogy az említett tudományos eredmények mennyiben állnak oppozícióban egymással, vagy esetleg inkább egymás folytatásai-ként értelmezhetők, eltérő megközelítésmódjai a lét egy igencsak összetett jelenségének.

A szerzői attitűd annak a törekvésnek az irányába mutat, hogy megszabadítson bizonyos prekonceptióktól, melyek meglétét a történeti áttekintő is bizonyítja. Az érzékelést, állítja a szerző, nem tekinthetjük másodlagosnak a megismerés, főleg a művészi megismerés terében, sőt egy bizonyos értelemben nem tarthatjuk a szellemi ellentétének sem. A művészi tapasztalat horizontjában az értelmi és érzéki nem versenytárs, mely a másíknál előbb vagy biztosabban akar célt érni, hisz azok egymáshoz hozzátartozók, ami azt jelenti, hogy „az egyik elem a másikkal együtt van jelen, s mint ilyen csakis a másikkal együtt létezhet”. (137.) A dolgozat az együttállások melletti részletes érveléssel szolgál, melynek során képessé válik az egymáshoz tartozó struktúrák összetettségének megragadására is.

Rancz Mónika

A fesztiválhangulat mint életesemény

Virginás Péter: Filmfesztivál és tapasztalat. Affektusok, szubjektivitás, kollektivitás. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2021. 200 old..

Virginás Péter *Filmfesztivál és tapasztalat: affektusok, szubjektivitás, kollektivitás* című könyve az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadójánál látott napvilágot 2021-ben. A könyv bővített változata a szerző doktori értekezésének, melyet 2020-ban védett meg a BBTE Filozófia Doktori Iskolájában.

Virginás Péter kutatási témája egy új, kevésbé ismert szakterülethez kapcsolódik, melynek a neve *film festival studies* (filmfesztivál-tudomány). A filmtudomány alágazataként a filmfesztivál-tudomány olyan kérdésekre keresi a választ, mint például melyek a filmfesztivál történelmi gyökerei, hogyan viszonyul a filmfesztivál a filmiparhoz és a tömegkultúrához, hogyan helyezhető el a globalizáció kontextusában, vagy hogyan alakul filmfesztivál és hivatalos kultúrpolitika, illetve más, alternatív kulturális irányzatok, szubkultúrák viszonya. A tudományterületnek kutatói hálózata is van, melynek neve Film Festival Research Network (FFRN), és amelyet 2008-ban alapítottak Marijke de Valck holland és Skadi Loist német filmteoretikusok. A csoport internetes oldalán impozáns bibliográfia található, amely nagy valószínűséggel a szerző munkáját is segíthette.

A könyv tulajdonképpeni tárgya a filmfesztivál eseményének elemzése, melyhez a szerző a fent említett elemzési keretből indul ki. De Virginás kutatásának új mozzanata, hogy filozófiai perspektívából is szemügyre veszi tárgyát. A kultúratudományi elemzés mellett ugyanis fontos hangsúlyt kap a megélés szubjektív mozzanata, azaz hogyan jelenik meg az eseményben részt vevő egyén tapasztalathorizontjában a fesztivál mint olyan élménye. Ennek megfogalmazásához Virginás Péter különböző fenomenológiai megközelítések, a deleuze-i filmelméletet vagy az adornói tömegkultúra fogalmát hívja segítségül. Szerkezetét tekintve ezért a kötet két részre különíthető el: előbb ismerteti az alkalmazott filozófiai nézeteket, majd a

második részben tér rá a filmfesztivál konkrét elemzésére. Ugyanakkor a szerző saját tapasztalatait is megjeleníti, melyeket a Kolozsváron évente megrendezett Transilvania Nemzetközi Filmfesztiválon (*Transilvania International Film Festival*, közismert nevén TIFF) szerzett. Sőt, a könyvben utalás történik egy kérdőívre is, amely segítségével szerző a kolozsvári esemény résztvevőin szerette volna mérni a személyes átélés mozzanatait, de amely felmérés végül, mint ahogy egy lábjegyzetből megtudhatjuk, nem valósult meg.

A könyvben legnagyobb hangsúlyt G. Deleuze filmelmélete kapja. Eszerint a gondolkodás nem pusztán kötött kategóriákat applikáló logikai aktus; sokkal inkább több dimenzióban terjedő, „molekuláris” folyamatokról van szó, amelyeknek nincsenek végpontjai, mivel csak mint folyamatok léteznek. A gondolkodás „egységei”, a fogalmak e folyamatokból kicsapódó eredmények, melléktermékek, „kikristályosodások”, semmint a gondolkodás mindenkori alapvetései. Virginás Péter kiemeli, hogy Deleuze mindezt kiterjesztette a filmre: a film gondolkodó automata, amely működésében, vagyis a kép- és hangáradatban magát a gondolkodást testesíti meg, de ugyanakkor megteszesíti az egyén pszichológiai valóságát is azáltal, hogy úgynevezett „belső lenyomatoknak”, vagyis az egyén saját emlékeinek, álmainak, fantáziájának engedelmeskedik. Így jönnek létre a filmnézés során a jól ismert deleuze-i mozgás- és időképek mint valóságot konstituáló tapasztalási módozatok: „A sokat idézett deleuze-i jelmondat – az agy a vetítövászon vagy pedig képernyő – a tapasztalás valóságkonstituáló funkcionalitását és a mozi mint filmkép valóságperspektivaként való értelmezését fűzi össze (...), az intellektuális filmművészet mint mozgóképes gondolkodás megjelenésének, gyakorlásának a feltételrendszerére is utal.” (27.) Eszerint tehát a mozi és ennek kiterjesztése, a filmfesztivál a szerző szerint valóságteremtő potenciállal rendelkezik, amely

meghatározhatja, átalakíthatja a részt vevő nézők és részt vevő filmkészítők világlátását, világhoz való viszonyát, és az ízlés differenciálódását, rétegződését hozza létre.

Persze, nem könnyű eldönteni, hogy mit ért itt a szerző „intellektuális filmművészet”. Ha azonban könyv által megidézett szakirodalmat nézzük, abban valóban felfedezhetünk olyan nézeteket, amelyek a filmfesztiválok eseményét elsősorban az úgynevezett szerzői filmekhez, a „esztétikai értékkel” bíró filmekhez kötik, szembeállítva azt a piaci keresletet alapul vevő hollywoodi filmgyártással. Virginás gyakran utal a kritikára, amellyel Adorno illette a kortárs tömegkultúrát. Eszerint a tömegkultúra olyan manipulációs eszköz, amely hamis valóságprezentációkat hoz létre, s mint ilyen cinkosa lesz a mindenkori vizuális propagandának. A fesztiváltudomány szerint azonban Hollywood ellenkultúrája. Hollywood tömegkultúrát és tömeget hoz létre, a filmfesztivál azonban „fesztiváltestet” eredményez, azaz olyan emberek közösségét, akik a filmek által bemutatott igazságok tesznek meg közösséggé: „Tehát míg az ideológiakritikai perspektíva értelmében a populáris vagy tömegmédia kollektív szintű szubjektíváló mechanizmusként működik, a performatív vonatkozásai, azaz előadás-módozataik révén kiemelt művészeti formákkal összefüggésben beszélhetünk a nézőközönség mint de-in-dividuált/de-differenciált, közös test »sokszínűsítéséről«”. (114.)

A modern fesztivál közös testének, amely a szerző szerint rokon a Bahtyin által leírt karnevalisztikus tapasztalattal, lényeges vonása az „itt és most” megélése a fesztivál jelenében. Virginás itt Janet Harbord írásaira hivatkozik, aki szerint a fesztivál ideje azért paradoxális, mert noha egyrészt ciklikus, évente megújuló, másrészt minden évben tartalmaz egyedi, véletlenszerű történeteket is. Bár jelen kötetből nem derül ki teljesen egyértelműen, de talán lényeges lehet már csak a fesztiválvilág árnyaltabb bemutatása céljából megemlíteni, hogy mit is ért Harbord véletlenszerűségén. Véletlenszerűnek tekinthetőek a vetítések utáni nézőalkotó találkozók elhangzó kényelmetlen kérdések, amelyekre senki nem számított, vagy a részt vevő színészek, rendezők olyan váratlan gesztusai mint öltözködésük, kijelentéseik. Ugyanakkor Harbord megemlíti

a korai filmnek azt a később feledésbe merült vonását is, hogy tudniillik emezek „aktualitásfilmek” voltak, azaz egy véletlenszerűen kiválasztott, gyakran banális és nem megrendezett életképet mutattak be, melyekben azonban gyakran történt valami váratlan, a film készítői által nem betervezett esemény, utalva itt a Louis Lumière *Barque sortant du port* (1895) című filmje végén felboruló csónakra.

Virginás Péter könyvében végül kitér a cinefilia jelenségére is. A kifejezés köznapi használatban a mozi iránti vak rajongást jelenti, de a szerző a szakirodalmat idézve megjegyzi, a filmfesztivál-kultúra felől szemlélve a fogalom új értelmet kap. A cinefilia modern értelemben ezek szerint nem más lenne, mint a filmes emlékezés egy sajátos formája, azaz a filmekben látható képi utalások szövevényes világa: „Tehát a filmmel mint eltűnővel, véget érővel kapcsolatos emlékezési aktus az idősíkok összekapcsolásával utal a cinefilia mibenlétére: ha a kortárs filmalkotói gyakorlatok azáltal hangsúlyozottak, hogy a filmalkotók múlthoz (akár a filmtörténethez) való viszonyulása, illetve múltábrázolásai különböző emlékezési szinteket hoznak létre, a filmgépezet által teremtett, teljes, akár önmagára támasztható fikciós világ mesterkéltisége a műértő, cinefil közönségre számítva fejtheti ki hatását, illetve működhet.” (149.) Létezne tehát egyféle nosztalgia a mozi korábbi státusa iránt, amelyet az új film a klasszikus filmekre való utalások beiktatásával hoz működésbe, illetve hozza vissza ezek jelenlétét. A mai cinefil abban ismerszik meg, hogy felismeri ezeket az utalásokat, és részesül abban az örömben, hogy az értelmezői hálózat része, hogy helye lehet egy utalási tartományban, melyben az idézeteket mindenki érti. Ezért is valósíthatja meg a szerző szerint a filmfesztivál, a modern cinefilek zárandokhelye, a reterritorizációt, időlegesen kivezetve az elidegenedett, nem terekbe szorult modern létezését zsákutcáiból.

A Filmfesztivál és tapasztalat: affektusok, szubjektivitás, kollektivitás című könyvet, illetve a nyilván csak részlegesen áttekintett vonatkozó szakirodalmat olvasva felmerülhet bennünk a kérdés, hogy vajon jogos-e külön tudományterületnek nevezni a filmfesztivál-tudományi kutatásokat. Ugyanígy, inkább marad felvethető kérdés, mint bizonyosság az, hogy

a filmnézés során létrejövő szubjektíválódás és közösséggé formálódás ténye önmagában legitimálhatja-e, hogy a filmfesztiválról mint külön léttapasztalatról beszéljünk, és ne tekintsük-e azt a filmes tapasztalatunk egyik változatának. De ha a filmfesztivál intézményére úgy tekintünk, mint a filmiparral szemben létrejövő alternatív kultúrára, amely maga is azokra a dilemmákra

keresi a választ, amelyeket az ipari és posztindusztriális világ teremtett, akkor joggal mondhatjuk, hogy Virginás Péter kutatásának nagy érdeme, hogy hozzájárult e jelenség plasztikus bemutatásához, s ezáltal jobb megértéséhez.

Molnár Péter

Szálirány ellen fésült történelem

Tamás Gáspár Miklós: *Antitézis. Ford. Sipos Balázs. Pesti Kalligram, Budapest, 2021, 456 old.*

A magyar kultúrában különösen ritka az, hogy egy filozófiai könyv megjelenését eseménynek nevezhetjük. A Tamás Gáspár Miklós válogatott esszéit tartalmazó *Antitézis* ilyen könyv. Mára a harmadik kiadások kaphatók a boltokban, a könyvet széles érdeklődés és a recepció kezdeti robbanása fogadta – a filozófia kicsit túlnyúlt a szűkebb szakmai keretein, amit tekinthetünk a filozófiai gondolkodásra való társadalmi-kulturális vágy jelének is.

A kötet a szerző azon fontosabb tanulmányaiból áll, amelyeket 2001 és 2020 között publikált különböző, többnyire angol nyelvű folyóiratokban, online felületeken, és amelyek „a fordulat” után, a marxista hagyományon belül születtek. Az angol nyelvű szövegeket Sipos Balázs fordította, aki odafigyelt TGM sajátos stílusára munkája során, illetve egy világos és a kötetet megközelíthetőbbé tevő előszóval, valamint magyarázó jegyzetekkel látta el a szövegeket, felfejtve az utalásokat az avatatlan olvasó előtt. Ez utóbbiak az esszék gördülékeny, de gondos odafigyelést követelő menetét gyakran durván megszakítják (óhatatlanul, a műfajból eredően), ami miatt érdemes jegyzetekkel együtt és nélkülük is elolvasni a szövegeket.

Az *Előszó*ban a következő sommás állítással találkozunk: „Jelen kötet a *Történelem és osztálytudat* megkésett honi megjelenése (1971) óta [...] a legjelentősebb magyar nyelvű hozzájárulás a »nyugati marxizmus« hagyományához.” (10.) Ezt részben a fogadtatás is

igazolja, ám a tartalom annál inkább – példaként utalnék itt az *Etnicizmus a nacionalizmus után: az új európai jobboldal gyökerei*, melynek különösen antiszemitizmus-elemzése bátran összeolvasható *A felvilágosodás dialektikája* vonatkozó fejezetével.

A kötet zömét a *Kommunizmus* című rész teszi ki, amelyben TGM a 20. század munkásmozgalmának történelmi hagyatékára reflektál. Ebben a részben olvasható az *Igazság és osztály* című nagyesszé, amely a kötet egyik legfontosabb írása: a rousseau-i és marxi szocializmus közötti különbségtétel elengedhetetlen azok számára, akik gondolkodni kívánnak a szocializmusról, illetve meg akarják érteni a marxizmus specifikumát.

A kötet második része a pusztán két tanulmányból álló *Fasizmus*, amelyben az említett *Etnicizmus...* írás mellett a posztfasizmus fogalmát kibővítő, azt az automatizáció gazdasági-technológiai fejleményének kontextusában kvalifikáló esszé szerepel. A kötetből hiányzik a 2000-ben online megjelent *A posztfasizmusról*, amelyben TGM az elmúlt évtized fejleményeit kiolvassa az akkori tendenciákból – ezt a szöveget mint az *Antitézis* egy virtuális fejezetét mindenképp érdemes e részhez olvasni. A kortárs politikai horizont reménytelen állapotáról ezekben az írásokban TGM kíméletlen kritikai éllel és a szokásos útvesztőket elkerülve értekezik. Ezek az írások nélkülözhetetlenek a jelenkori történelem megértéséhez.

A két részt közrefogja egy, a kommunizmusról szóló szabad elmélkedés, valamint a *Rapszódia dialektikus prózában* c. rejtélyes és sziporkázó zárlat, amelyben a szerző a német idealizmushoz, kiemelten Hegelhez tér vissza – ennyiben emlékeztetve Terry Pinkard állítására: inkább marxista hegelianusoknak kell lennünk, mint hegelianus marxistáknak. (Noha sem a gondolkodás tárgya, sem az elmélkedés alaphangoltsága nem változik, a *Rapszódia* mégis elűt a kötet többi szövegétől: „anyaga” inkább a filozófia, mint a történelem – és mégis egyszerre mindkettő.)

Az *Antitézis* egyik legizgalmasabb aspektusa az, ahogyan kifejtésre kerül a 20. század történelmének *filozófiai* olvasata a szocializmus története felől. Filozófiai abban az értelemben, hogy a 20. század *értelméről* szól. Ez a filozófiai történetírás két párhuzamos szinten képez narratívát. Az egyik az „empirikus” történelem, a munkásmozgalom, a „reálsoc” (az államkapitalizmus speciális eseteként kezelt, valamikor létező szocializmusok), a jóléti állam és a szocialista mozgalom aufklérista jellemzői, a rendi társadalom és ennek eltörlése stb. Ez sem „egyszerű” történeti beszámoló, hanem a megannyi jelentés-összefüggés módszeres felfejtése – a történelem számlirány ellen fészülése.

Ezzel párhuzamosan fut a másik történet, amelyet a kommunizmus felejtéstörténetének nevezhetnénk. A kommunizmus folyton rejtőző, lappangó ígéretként, nyomként, kísértekként követi végig a szocialista mozgalmak és a Párt 20. századi történetét. A kommunizmus

hol mint a Párt tagjainak hamis tudata – mely mindezzel együtt mégis igazabb, mint a valamikor létező szocializmusok teljesítménye –, hol mint az antikommunizmust motiváló, metafizikai felháborodást kiváltó lenyomat jelenik meg, tűnik el. A kommunizmus felejtéstörténete leköveti azt, ahogyan a kommunizmus mindig különbözőként az empirikus mozgalmaktól, kísérletektől, mégis mint azok legigazabb magja kísér(t)i a történelmünket – soha meg nem valósulóként, és mégis az egyetlen Valósóként, amely „megmarad – változatlanul – külsőnek és idegennek”. (345.)

A kötet zárszava ennek az ezoterikus történetnek fényében kísérteties. A *Rapszódia* első részében a következőt olvassuk: „Az a racionalitás, amely nem külsődleges, hanem hatóokként eleveníti meg a tehetlenségi erőre redukált, az eszes lények közösségében passzivitásnak és tespedésnek nézett rossz állandót (az alátámasztatlan hierarchia mozdulatlan diadalát), démonikusnak tetszik, mintha ördöginek tartanók a fű sarjadását, a röpülést, az erekiót, a növekedést, egyszóval mindent, ami fölfelé tart és mozog.” (429.) Ami a korábbi részekben a kommunizmus, az itt a racionalitás, a természetesnek hazudott hierarchia elleni küzdelem – az ész, a gondolkodás, amely megmozgatja a hegyeket. Erre vonatkozik a könyv utolsó sora, mely ironikusan visszautal az ördöginek tetsző racionalításra: „Hegel démoniája hiányzik.” (448.)

Szilágyi Botond

Lábjegyzetek az értelmezés határán

Veress Károly: *Idea és tapasztalat határán. (Lábjegyzeteim Platónhoz).*

Egyetemi Műhely Kiadó; Magyar Filozófiai Társaság, Kolozsvár; Budapest–Szeged 2020. 387 old.

Veress Károly *Idea és tapasztalat határán* c. tanulmányköteté a szerző lejegyzett előadásait tartalmazza, amelyek 2004 és 2019 között hangzottak el az évente megrendezett szegedi *Lábjegyzetek Platónhoz* c. konferenciasorozaton. Ez a tény bizonyos értelemben magyarázza a kötet vaskosságát is:

tizenöt, a szerző bevallása szerint „filozófiai esszé, gondolatkísérlet” található benne, melyeknek témái az erény problémája körül cirkulálnak. A szövegek olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint a bűn, barátság, lelkiismeret, gyűlölet, igazságosság, szabadság, felelősség, akarat, ész, hazugság, bizalom, agresszió,

Láng Márk (1994) – doktorandusz, BBTE, Kolozsvár, langmark30@gmail.com

emlékezet, az idegen vagy az identitás. A kötet 2020-ban jelent meg az Egyetemi Műhely Kiadó és a Magyar Filozófiai Társaság közös gondozásában.

Veress Károly könyve – az előszó szerint – az erény kérdésének a vezérfonalán értelmezhető. Olyan kérdés, amely persze, mint a filozófia összes nagy témája, végérvényesen soha nem zárható le, de amiből nem is az következik, hogy ne is lehetne ezekre egyáltalán választ találni. Mint ahogy az összes nagy kérdés megválaszolására tett kísérlet, az erény kérdése is inkább több oldalról nyit meg lehetőségeket, mint amennyit elzár előlünk. A kötet másfél évtized kutatói munkáját fogja át, aminek köszönhetően végigkövethetjük a szerző gondolkodói pályájának kibontakozó képét, amely a bűn fogalmának metafizikai-hermeneutikai vizsgálatával kezdődik, és olyan, a jelen korunkban is központi szerepet betöltő kérdésekkel is foglalkozik, mint az interkulturális identitás vagy az idegen tapasztalata.

Ennél klasszikusabb, mégis időszerű témát nehezen választhatott volna a szerző, ugyanis korunknak megvan az a paradox jellege az erénnyel kapcsolatban, hogy amennyire kevés szó esik róla, éppen annyira érezzük, hogy milyen nagy kihívásokat állít elénk. A kötet szándékában, úgy vélem, éppen ennek a kettősségnek a kimutatására tesz kísérletet. Arra akar rámutatni ugyanis, hogy a „hogyan éljünk érnyes életet?” klasszikus kérdésre már nem lehet egy kategorikus választ adni, hanem a válasznak mindig valamilyen gyakorlati viszonyuláshoz kell kötődnie. Magyarán ma, ahhoz, hogy az erény megértésének hermeneutikai körébe belépjünk, olyan kérdésekkel kell körülvennünk magunkat, mint: mit jelent a bűn, a barátság, a gyűlölet, a lelkiismeret, szabadság, felelősség vagy akarat.

Ugyanakkor az erény vezérfonala mellett a másik fontos aspektusa a kötetnek, amely miatt a tanulmányok nem viselkednek széttartó egyenesekként – s talán ez a fontosabb elv a kötetben –, az a hermeneutikai módszertani egységesség, amellyel Veress Károly megközelíti témáit. Erre utal a cím is, *Idea és tapasztalat határán*. Mint ahogy azt a szerző a könyv bemutatóján is világossá tette, a hangsúly itt a „határ” kifejezésre tevődik. A Kantra és rajta

keresztül a Platónra visszamenő gondolkodói hagyomány mellett érvelve amellell áll ki, hogy csak az egyik vagy másik irány nem lehet elégséges a kettő viszonyának a megközelítésére. A hermeneutikai szemlélet ugyanis megfordítja ezt a perspektívát, nem választóvonal, hanem általa ész és tapasztalat folyamatos egymásba játsása történik. A hozzátartozás struktúrája, ahogyan nevezni szokták a hermeneutikában, az, ami belülről egységben tartja ezt a történetet. Amelynek feltárása arra utal, hogy a kettő egymás nélkül nemcsak nem gondolható el, hanem egy egységes életfolyamat dimenzióiként egymásról leválasztva nem is lehetségesek. A tapasztalat felől mindig is az észszerűség irányába nyílik meg a horizont, ahol értelemképződés történik, mint ahogy minden eszmei horizont egy tapasztalati értelem-történéshez tartozik. Hiszen hogyan beszélhetnénk például a gyűlölet természetéről, ha nem vizsgálnánk meg azt a maga megnyilvánulásában, például a gyűlöletbeszédben. (vö. 93.) Minden tapasztalat egyéni és konkrét, a hermeneutikai szemlélet a teljes tapasztalatot képes megragadni. Ez a rész és az egész hermeneutikai viszonyának a problémájával szembesíti a szerzőt a tanulmányokban. Résznek és egésznek itt másképp jelenik meg a viszonya, mint ahogy egyfajta rendszerszemlélet vagy egyfajta szummatív egység alapján gondolhatnánk azt el. Nem a résztapasztalatok összeadódásából képződik. Minden tapasztalati mozzanat egy egészként megélt tapasztalat, mivel hermeneutikai szempontból tekintve a tapasztalati mozzanatok mindegyike a maguk egyéni, konkrét módján egészként megélt tapasztalatok. Minden jelentés nyitott teljesség-horizontban nyeri el számunkra az értelmét. Ez adja ugyanis a szerző szerint a hermeneutika kritikai többletét, amely abban áll, hogy „önnön illúzióit is bevonja a (kritikai) reflexióba, ezáltal megvonva a lehetséges kritika határait is”. (348)

Ennek a módszertannak a középpontjában mindig a szituáció konkrétságáról, végességéről és a teljességéről van szó. A hermeneutika nem szolgál valami kész tapasztalati előzetessel, hanem a valós történettel vet számot. Amiben akkor is benne állunk, amikor teoretikus vizsgálódást végzünk. Tehát ezen

vizsgálódások előfeltevése, hogy minden egyéni tapasztalatban az emberi lételeményt éljük meg a magunk emberi módján, és ezt a két aspektust nem lehet szétválasztani. Bármilyen különválasztás csak absztrakciós munka folyamán érhető el, ami a megismerés igényeit kiszolgálhatja, de korántsem vezet annak megértéséhez, hogy mi történik velünk egy ilyen szituációban. A megértés azt igényli, hogy az absztrakt jelentéstartalmakat az adott szituáció konkrétségében értelmezzük. Enélkül sok mindent leírhatunk, de mindig kérdés marad, hogy meg is értettük-e a szituációt, mivel ebben nemcsak a fogalmaink vannak benne, hanem mi magunk, egzisztenciális értelemben véve.

Ebből a nézőpontból válik középpontivá a reflexió problémája. Ugyanis a hermeneutikai reflexió soha nem egy tárgyi reflexió, nem tárggyá teszi a tapasztalatot. A reflexió is hozzánk tartozik, nem választhatjuk le magunkról. Hermeneutikai értelemben a reflexió egy közelítő-távolító mozgás, amely a hozzánk tartozót, a szubjektív elfogultságainkon túlmenően, a tárgyat a maga objektív igazságában mutatja meg. A hermeneutikai reflexiónak épp az a feladata, hogy ezeket a széttartó aspektusokat egyesítse. Az alkalmazás hermeneutikai fogalma ebben a konstellációban központi szerepet kap. Az alkalmazás részesedési folyamat, amelyben mi magunk vagyunk az hely, ahol ez a történet kifejti a hatását. A konkrét szituációban megy végbe. Azért is írja a szerző az igazságosságról szóló tanulmányában, hogy „az igazságosság normáját mindig a konkrét helyzet vagy viszony függvényében kell kimunkálni”. (125.) Az alkalmazás a konkrétum és az elvi norma közötti köztes helyen található meg. Veress Károly számára tehát kitüntetett figyelmet kap az az egzisztenciális helyzet, amelyet a hermeneutikai szituáció megképez. A hermeneutika ugyanis arra világít rá, hogy egy értelemképződés részeséivé válunk. Ugyanis az egzisztenciális helyzetek más-más összefüggéseket generálnak. Ezek más-más értelmezési irányok, amelyek viszonyában nagyon fontossá válik, hogy soha nem vagyunk kívülállóak, mivel mi is elengedhetlen részeivé válunk az értelemképződésnek. Ahogyan a bűnről szóló tanulmányában is arra mutat rá, hogy az

ősbűn bibliai elbeszélésének megértésében is milyen új értelemdimenziókat nyit meg a szituáció tapasztalati tartalmának a megvilágítása: hogy a tiltásban nem egyszerűen a jó és a rossz kérdéséről van szó, hanem a különbségtevés isteni képességéről, így megnyitva az ember számára a szabadságban élés új lehetőségdimenzióit. (vö. 25–26.)

A szabadság mindig azt jelenti, hogy meg tudunk nyitni valami újat, egy új értelem-összefüggést. Ha az értelmezést arra próbáljuk korlátozni, hogy rögzített értelmeket tárjon fel, akkor nem csak az interpretációt fosztjuk meg a tulajdonképpeni lényegétől, hanem saját magunkat a szabadságunktól. Ahogyan azt a szerző nagyon is plasztikusan megfogalmazza: „az értelmezés szabadságaként megélt emberi egzisztencia a lét nem egy racionális, statikus és tökéletes rend tapasztalataként tárul fel, hanem a lenni-hagyás és az alkotó-teremtő hozzáállás egymásba vetülő képességeinek és lehetőségeinek a választás kockázataitól sem mentes finom játékaként, amelynek mindig továbbhaladó mozgása folytán az igazság és a szabadság egymáshoz tartozására az emberi felelősség folytonosan megújuló horizontjában nyílik rálátás”. (148.)

A szerző több tanulmánya is kibontja és továbbviszi a szabadság problematikáját, és társadalmi kérdéssé fordítja azt át. Tapasztaljuk ugyanis, hogy jelen korunkban az emberiség az értelmezés világgával küzd: a magyarázatok, melyeket a világról létrehozunk, egyre átláthatatlanabbak, tele vannak lábjegyzetelve, melyek az egyszerű megértésre vágyó ember számára túl bonyolultnak tűnnek, és amelyet, ha van egységesítő szempont a válságokra, az „értelmezés válságaként” is nevezhetnénk. Veress Károly szerint azonban ez csak számunkra egy újszerű történet, ez a helyzet mindig előáll, amikor egyetlen hivatalos értelmezést próbálnak a többi értelmezéssel szembeállítani. Ugyanis az abszolutisztikus hatalom mindig az értelmezés szabadsága ellen tör, privilegizálni szeretné. Éppen ebben ad számunkra segítséget a szerző szerint a hermeneutika, amely mindig is annak a megértését, jól értését jelenti, ami velünk történik. Manapság az az alaptapasztalat ugyanis, hogy éppen annak az értése hiányzik, hogy

mi történik világunkban. Információkkal rendelkezünk, de kérdés, hogyan lehet a téveszméket, az ideologikus torzításokat, a rendszerszintű hazugságok gyakorlatát megszüntetni. Ez minden egyes egyén esetében a problémákhoz való odafordulást, nyitottságot, aktivitást, toleranciát és az egymás iránti jóindulatot igényli. Azaz szemléletváltást követel.

Veress Károly könyvében, számomra rendkívül szimpatikus módon, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a leglényegesebb kérdések nemcsak megválaszolatlanok, hanem lényegük szerint megválaszolatlanok, mert a kategorikus válaszok

megengedhetetlenül általánosítóak. A kérdések megválaszolhatatlanságából számára nem az következik, hogy ezekről a kérdésekről nem érdemes beszélni – ellenkezőleg: éppen ezek a kérdések azok, amelyeket minden időben újra és újra fel kell tenni, másképp nem beszélhetünk igazi megértésről. A megértés ugyanis, ahogyan a szerző is folytonosan nyomatékosítja, nem az időtlen, igaz állítások fellelése, hanem folytonos, meg nem szűnő rákérdezés, változó perspektívákból való bevilágítás a dolgokba.

Láng Márk

Húsz év filozófiai teljesítménye négy kötetben

Fehér M. István: Filozófia, történet, értelmezés. Hermeneutikai tanulmányok (2000–2020) I, II, III, IV. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2020, 2021. 514, 494, 536, 550 old.

2020-ban és 2021 kora tavaszán négy nagy formátumú, kemény borítójú kötet látott rendre napvilágot a budapesti L'Harmattan Kiadónál, egy sorozat részeként, *Filozófia, történet, értelmezés* címmel. Szerzője a 2021 júniusában hosszas betegség következtében elhunyt Fehér M. István filozófiatörténész, Széchenyi-díjas egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A kötetsorozat alcíme – *Hermeneutikai tanulmányok (2000–2020)* – konkrétan utal a kiadvány tartalmára. A négy kötet mintegy 2100 oldal terjedelemben gyűjti egybe, rendezi – igen találóan – „tematikus tömbökbe” és teszi közzé a professzor életének utolsó két évtizedében keletkezett nagylélegzetű filozófiai tanulmányait, hangsúlyosan a hermeneutika témakörében. A tanulmánygyűjteményhez írt *Előszó*ban Fehér M. István mindjárt az első sorokban leszögezi, hogy ezzel a kiadvánnyal tulajdonképpen egy két évtizedes szakmai elvárásnak tesz eleget. Ugyanis 2001-ben jelent meg a *Hermeneutikai tanulmányok I.* című kötete, a szerzőnek a filozófiai hermeneutika kifejtésére, megalapozására irányuló addigi tanulmányainak a foglalata, a folytatás ígéretével. A folytatás azonban

az időközben keletkező írások összegyűjtését célzó újbóli nekirugaszkodások, újratervezések, félbehagyások során rendre elmaradt. Időközben a magyarországi, valamint a német, angol, francia, olasz nyelvű szakfolyóiratokban, közös tanulmánykötetekben, konferenciakiadványokban közölt, gondos, körültekintő alaposággal kidolgozott tanulmányok igencsak felgyűltek, s egyre sürgetőbbé vált az egy helyen való újraközlésük. Ezt a célt szolgálták élete utolsó éveiben a szerzőnek a jelen kötetek létrehozására irányuló heroikus szellemi erőfeszítései, a betegséggel dacoló kitartó, fegyelmezett munkálkodása. Nem pusztán a különféle helyeken már publikált tanulmányok összeválogatásáról és kötetbe rendezéséről van szó. Amellett, hogy az összegyűjtött szövegek mindegyike önmagában is mind a módszeres, tudományos kidolgozottság, mind a nyelvi-gondolati megformáltság tekintetében a legmagasabb szintű szakmai igényességgel kimunkált teljesítménynek számít, a négy kötet előállítására a szerző további munkálatok elvégzésére, számos részfeladat megoldására sarkallta. Ezek felölelték a sorozatos koncepciózus rendezési döntések meghozatalát,

Veress Károly (1953) – filozófus, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár, veresskaroly53@gmail.com

kiegészítések, betoldások, a problémák sűrűjében eligazító magyarázatok megírását, az olykor akár (több)oldalmi terjedelmű lábjegyzetekbe foglalt hivatkozások, kereszt-hivatkozások kibővítését, kiterjesztését, pontosítását, a négy kötet mindegyikének a végén elhelyezett névmutatók összeállítását, ami egy ilyen volumenű szövegtörzs esetében ugyancsak gígszíki alkotói és szerkesztői vállalkozásnak számít.

A négy kötet összeállítása és szerkesztése során a szerző mindvégig tudatában van – s ennek az *Előszó*ban hangot is ad –, hogy az igencsak szer-teágazó tematikájú és különböző időszakokban, többnyire sajátos alkalmak (konferenciák, szakmai értekezletek, vendéglőadások, kutatási projektek) motivációs horizontjában életre hívott tanulmányok egységes kötetbe rendezésére nincs megnyugtató megoldás. Nyilván, elsőként mindjárt felmerül a sorrend kérdése. A filozófiatörténeti tájlozottság hajlamos a kronologikus sorrend mellett döntést favorizálni. Fehér M. István ehelyett mégis inkább a tematikai súlypontok előnyben részesítését választja, ami lehetővé teszi a tartalmilag hasonló, de keletkezési idejük tekintetében akár távoli írások egyazon tematikus blokkban való elhelyezését. Ez inkább megfelel a hermeneutikai szerkesztési szempontokhoz való igazodásnak, ami egybevágh az egyes tanulmányok többnyire hermeneutikai jellegével – de ez korántsem azt jelenti, hogy az egyes tanulmányok kimondottan hermeneutikai kérdésekről szólnak, hanem inkább azt, hogy a kötetek szerkezeti felépítésében, a tanulmányok elrendezésében hermeneutikai szempontok is érvényesülnek –, illetve a szerző azon meggyőződésével, hogy a filozófia szövegei s így a hozzájuk fűződő további elgondolások, értelmezések voltaképpen „hozzászólások”, „közbeszólások” az európai filozófiai hagyomány egészét felölelő nagy, átfogó, mindig nyitott és továbbhaladó beszélgetési folyamathoz. Ennek során a szerző tanulmányai is ahhoz a gadameri meglátáshoz próbálnak illeszkedni, miszerint a résztvevők egyike sem kezdeményezni próbálja a beszélgetést, hanem inkább bekapcsolódni próbál a már mindig is történő filozófiai beszélgetés folyamatába. Annál is inkább, mivel az utólag tanulmányokká formált konferencia-előadások vagy a

kutatási projektek körében szakmai értekezleteken elhangzó előadások jórészt szóbeli beszélgetésekhez is kötődnek, mint ahogy az egyes szövegek az egymásra vonatkozásuk intertextuális közegében életre kelő dialógus textuális partnereiként nyílnak meg egymás irányában, és bírják szóra egymást. Ezt szolgálja a rengeteg lábjegyzet is, amelyek – anélkül, hogy a főszövegek értelmi összefüggéseit befolyásolnák vagy megzavarnák – sokszor kereszt-hivatkozások formájában nyitnak meg kitekintési, kapcsolódási, továbbgondolási utakat más tanulmányok irányába. Egy ilyen egybegyűjtő vállalkozás esetén elkerülhetetlenek a kisebb-nagyobb tematikai átfedések, néha ismétlődések. Előfordul, hogy ugyanaz a kérdéskör két vagy több tanulmányban is tárgyalásra kerül, ám más-más fajsúllyal, esetleg eltérő megközelítésben és kontextusban. Az ilyenyszerű ismétlődések mégsem mechanikusak, mivel ugyanaz a problematika vagy értelemtartalom különböző módon megfogalmazva, más-más oldalról megvilágítva jelenik meg.

Az írások tematikus tömbökbe rendezése azzal a nehézséggel is együtt jár, hogy számos tanulmány esetében nem dönthető el egyértelműen valamely tömbbe való tartozása. Vannak tanulmányok, melyek más tömbökben helyet kapó tanulmányokkal is egymás mellé kerülhetnének, s témája szerint számos írás több blokkba is besorolható lenne. Ugyanis a tematikus blokkok pontos körülhatárolása sem jelent egyszerű kérdést, inkább csak orientatív jellegű lehet. Ezért – amint erre a szerző is rámutat – az egyes kötetekben valamiféle olvasási sorrend vagy kötelezettség sincs előírva. A tanulmányok szabadon is olvashatók. Valamely tanulmány megértése nem feltételezi az előtte levőnek vagy az utána következőnek a beható ismeretét. Az olvasó tehát a négy vaskos kötetben nem egy fejezetre tagolt szisztematikus művel találkozik; a tematikus blokkok – melyek sorszámozása kötetenként nem is különül el, hanem egyik kötetről a másikra halad tovább – nem viselkednek önálló fejezetekként, és bármikor kikerülhetők, átugorhatók, vagy éppenséggel önálló tanulmányozásra kijelölhetők az olvasó érdeklődésének megfelelően. Mégis, a négy kötet áttanulmányozása az olvasóban azt a benyomást keltheti – ha akár

a munka egészére, akár külön-külön csak az egyes tanulmányokra összpontosít –, hogy mindaz, amivel itt találkozunk, egy organikus szemléleti-gondolati egységbe szerveződik, s tematikai tekintetben is ez adja meg a látszólag igencsak változatos kérdéseket tárgyaló tanulmányok értelmi kapcsolathálójának a koherenciáját. Ez az egységesség már nem kimondottan csak az olvasottakra vonatkozik, hanem ugyanolyan mértékben utal a szerző által kifejtett filozófiai munkálkodásra, e teljesítmény nemcsak mennyiségileg kifejezhető arányaira, hanem minőségi megvalósításaira is. Anélkül, hogy az olvasó valamiféle „összegyűjtött műveket” kapna kézbe ezekben a kötetekben, két évtizedet felölelő filozófiai kutató- és alkotótevékenység megkerülhetetlen természetével, egy filozófusi életmű markánsan artikulálódó személyiségjegyeivel és a még rendelkezésre álló élet(idő) horizontjában végbevitt kiteljesítési törekvéseivel találkozunk.

2.

Fehér M. István a modern és jelenkori filozófia körében végzett kutatásai során a német idealizmus, a fenomenológia, az egzisztenciafilozófia, a neomarkizmus, a filozófiai hermeneutika beható vizsgálatával foglalkozott. Kutatási területei felölelték Kant, Schelling és Hegel filozófiájának, a husserli fenomenológiájának, Martin Heidegger, Lukács György, Jean-Paul Sartre filozófiai munkásságának, Hans-Georg Gadamer filozófiai hermeneutikájának, a hozzá kötődő humanista és hermeneutikai hagyománynak, a XX. századi német, francia, olasz filozófiának a kérdésköreit. Érdeklődése kiterjedt a főbb gondolkodási irányokat formáló filozófiai viták lefolyására és eredményeire is. Fogékony volt az interdiszciplináris kutatások iránt, behatóan foglalkozott a filozófia és az irodalomtudomány határterületein felmerülő kérdésekkel, eszmetörténeti vizsgálódásokkal. Szakterületének nemzetközileg elismert kutatója volt, aki élénk szakmai és baráti kapcsolatokat ápolt Heidegger-tanítványokkal, a filozófiai hermeneutikának az idős Gadamer körül csoportosuló képviselőivel. Kutatásai több monográfia megírásához vezettek,

melyek közül kiemelkedik a Martin Heideggerről írt könyve; emellett tanulmánykötetek, konferenciakötetek szerkesztője, számtalan magyar, német, angol, francia, olasz nyelvű tanulmány fűződik a nevéhez; foglalkozott Heidegger- és Gadamer-művek fordításával is. Eredményeit nemzetközi filozófiai konferenciákon, egyetemeken, tudományos társaságokban tartott előadásokon ismertette.

Fehér M. István kreatív, innovatív filozófiatörténész volt, aki nem állt meg a tanulmányozott filozófiai teljesítmények elemző, összegző, szintetizáló bemutatásánál, hanem a nagy elődökben és kortársakban aktív gondolkodásra ösztönző partnerekre talált, s a velük folytatott intenzív filozófiai párbeszéd során a saját filozófiai szemléletén, újszerű meglátásainak, eredeti elgondolásainak a kidolgozásán munkálkodott. Alkotó gondolkodói törekvései a leginkább hermeneutikai horizontban feltáruló humanista hagyomány értékeinek az érvényesítésére, a kortárs tapasztalatokkal folytatott dialógusba való bevonására, a lét és értelem mélyebb összefüggéseinek a feltárására, a szót értés és a hermeneutikai jóindulat esélyeinek a megvilágítására összpontosultak. Figyelmét a filozófiai szkepszis és kritika kérdései, a vita és a dialógus művelésének a feltételei sem kerültk el, különös tekintettel a filozófiai hermeneutika kínálta lehetőségekre, miközben e lehetőségek határait is képes volt felmutatni, mintegy a „hermeneutika keresztjeként”. Szakmai habitusát, emberi hozzáállását kifogástalan felkészültség és hozzáértés, a tudományos értékek feltétlen tisztelete, a filozófiai kutatásai és kollegiális kapcsolatai során tanúsított nyitottság, szerénység és alázat jellemezte.

A fentebbi jellemzés szellemében úgy vélem, mindenképpen érdemes kiemelni, hogy a mostanság szemlézett kötetekbe foglalt tanulmányok magára a szerzőre utalnak hangsúlyosan, őt (re)prezentálják, széles skálán és magas minőségi szinten téve láthatóvá a kutatási érdekeltégeit és területeit, szakmai életútjának a főbb irányait, filozófusi alkotását és beállítódását, kutatói professzionalizmusát és morális arculatát, s mindezek életműszerű kiteljesedését húsz év megfeszített munkája során. Bár a négy kötetbe foglalt írások önmagukban és összességükben nem

alkotnak meg egy életművet – hisz ahhoz Fehér M. István esetében az előző évtizedekben keletkezett számos komoly filozófiai teljesítmény adódik hozzá –, de egy kiforrott életmű meghatározó komponenseire, organikus logikai és szerkezeti architektónikájára, a filozófus-szerző kimeríthetetlen szellemi gazdagságából táplálkozó önkiteljesítő folyamataira kétségtelenül utalnak. Ennek illusztrálására megpróbáljuk vázlatosan áttekinteni a négy kötetet kitevő tanulmányok sokaságát, felvillantva néhány kapcsolódási pontot a bonyolult tartalmi-hálózati összefüggésekben. Nyilván egy ilyen figyelemkeltő(nek szánt) szemlézés értelemszerűen nem képes alkalmas terepet nyújtani a négy terjedelmes kötet részletes tartalmi ismertetéséhez, és átfogó kritikai vizsgálatához. Azzal viszont számot vehetünk, hogy a szerző a maga sajátos gondolkodói módján milyen nagy és aktuális filozófiai problémakörökhöz szól hozzá, milyen filozófiai vitákba kapcsolódik be, hogyan pozicionálja a mindvégig következetesen érvényesített hermeneutikai szemléletet és beállítódást a vizsgált – sokszor nem hermeneutikai természetű vagy fogantatású – filozófiai kérdésekkel kapcsolatban.

3.

A négy kötet összesen 69 (az *Utószóval* együtt 70) írást tartalmaz 16 tematikus tömbbe elrendezve.

Az első kötetben olvasható tanulmányok témakörei tágabb értelemben a filozófia, a filozófiatörténet és a hermeneutika köré szerveződnek. A kötet anyaga három nagy tömbbe szerveződik: *Hermeneutika és...*; *Hermeneutikai fogalmak és problémakörök – a hermeneutika önazonosságára – hermeneutika és fenomenológia; Filozófusok vitái, disputái – hermeneutika és a „vitaelmélet”*. Ezek kapcsán jól kirajzolódnak a Fehér M. Istvánt foglalkoztató kutatási területek és súlypontok. A *Hermeneutika és...* igencsak találó és beszédes „fejezet”-cím, mivel már első rátekintésre is valósággal láttatja, hogy a hermeneutikának milyen szerteágazó kapcsolathálója bontakoztatható ki a filozófia más területei irányába, és milyen filozófiai dimenziói domboríthatók ki ezeknek a kötődési szálaknak a mentén. Olyan kérdéseket

feltéve olvashatunk elmélyült vizsgálódásokat, nyerhetünk megfontolandó érveket, hogy: lehetséges-e valamiféle viszony a hermeneutika és a demokrácia között, rejlik-e a hermeneutikai foglalatosságban a társadalmi együttélést elősegítő közösségépítő erő? Elgondolható-e a tudomány mint közösség, és miként gondolható el a tudomány mint nyelv, a hermeneutika lehetséges nyelvfilozófiai kihatásaira is vonatkoztatva? Miképpen nyílik meg a hermeneutika etikai dimenziója? Miben rejlik a hermeneutika szerves kapcsolata a humanizmussal, a humanista hagyománnyal? Milyen tanulságok nyerhetők a tudomány és/mint beszélgetés összefüggéseinek vizsgálatából a hermeneutikának mint lehetséges filozófiának a létmódjára, a módszerhez való sajátos viszonyára vonatkozólag? És végül – intézményi síkon – miként tárul fel az egyetem és az egyetemi képzés hermeneutikai tartalma? A második tömb írásai mondhatni áttételesen – hangsúlyosan a fenomenológiához való viszonya irányából, két fenomenológiai súlypontú tematika részletező tárgyalása folytán – világítanak meg a hermeneutika önazonosságát hordozó és önértelmezését megjelenítő hermeneutikai fogalmakat és kérdésköröket, mint a „helyes” értelmezés és a megértés feltételeinek tekintett előítéletek kérdését, az előítéletekkel kapcsolatos előítéletek vizsgálatára is kitérve. A harmadik tömbbe foglalt írások nemcsak a legszámosabbak, hanem a legizgalmasabbak is a tekintetben, hogy egy helyen és beszédes intertextuális összefüggéseket felvillantva teszik lehetővé a filozófusok között végbement viták áttekintését és tanulmányozását: mind a kortárs filozófiai élet sok irányba tovagyűrűző vitaeseményeit – a Gadamer–Derrida-vitát, (amely két tanulmányban is helyet kap), a Cassirer és Heidegger közötti davosi vitát, a pozitívizmusvitát, Dilthey és Husserl levélváltását –, mind pedig a filozófiai hagyomány szerves részévé vált, mondhatni klasszikusnak minősülő vitákat – a Fichte–Schelling-vitát, a Schelling–Hegel-vitát, az idealizmus kritikáját a poszthegeliánus filozófiában –, amelyek jelentős hatást fejtettek ki a XIX. századi filozófiai gondolkodásra. Sorra kerülnek szóbeli és írott szövegek útján lefolytatott viták, különféle filozófiai írásokban, művekben, levélváltásokban

tetten érhető szellemi konfrontációk. Fehér M. István e tanulmányaiban nem pusztán a filozófiai viták valamiféle számbavétele és leltározása történik, amit jól igazolnak a hermeneutika és a vitaelmélet viszonyára vonatkozó utalások és fejtegetések, a viták elő- és utótörténetére való kitérések, a viták határai megvonására irányuló törekvések. Különösképpen foglalkoztatják a szerzőt a filozófiai vitákban rejlő hermeneutikai lehetőségek és etikai korlátok, a szót értés feltételei, a kommunikáció problémái, jelesül az a kérdés, hogy képesek-e a különféle filozófiai nézetrendszerek kommunikálni egymással? Úgyszintén nem hagyja figyelmen kívül a vita és a kritika viszonyát sem, számos vonatkozásban pontosítva a lényegi különbségeket és a lehetséges átfedéseket. Mindezek vizsgálata alkalmat nyújt a szerzőnek a saját – hermeneutikai inspirációjú – vitakoncepciójának a körvonalazására is. Az, hogy mennyire központi kérdéskör Fehér M. Istvánnál a vitatéma, az a tény is jelzi, hogy e tematikus tömbbel korántsem merül ki a viták vizsgálata, hanem különféle további összefüggésekben és más tömbökbe beillesztett tanulmányokban ez újból és újból visszatér. Így a második kötetben, az irodalom és filozófia viszonyának tárgyalása során a szerző a Babits–Lukács-vita vizsgálatára is sort kerít, összefüggésben a *Nyugat* c. folyóirat és a filozófia viszonyával, illetve a pozitívizmus, szcientizmus, esztéticizmus beszüremelésével e viszonyok alakításába. A pozitívizmusvita értelmezésére és téziseinek a bővebb kifejtésére pedig a negyedik kötet utolsó tömbjében elhelyezett tanulmányokban kerül sor.

A második kötetben elhelyezett tanulmányok ugyancsak három tömbbe szerveződnek: *Hermeneutika, teológia, vallásfilozófia – érintkezési pontok és elágazások; Filozófia, filológia, hermeneutika, nyelvtudomány – kölcsönös egymásrautaltság; Hermeneutika és irodalom – hermeneutika és esztétika – hermeneutika és humán tudományok*. A tematikus tömbök címei nemcsak a vizsgált témaköröket jelzik, hanem a hermeneutikához való viszonyulásuk módját is azoknak a szellemi területeknek az esetében, amelyek itt kerülnek megvilágításra és tárgyalásra. Az első tömb tanulmányaiban a szerző

számos érintkezési pontot és elágazást tár fel egyrészt a hermeneutika, másrészt a teológia és vallásfilozófia bonyolult összefüggéseiben. A szerző figyelmének a fókuszában itt – a létmegértés és a hit filozófiai összefüggéseire való tekintettel – Heidegger korai vallásfenomenológiai előadásai, illetve – a megismerés és morál viszonylatában – Rorty ironiával és szolidaritással kapcsolatos gondolatai, valamint a Rorty–Sartre–Gadamer-„háromszög” főbb kapcsolódási pontjai állnak. Fontos kutatási kérdéskör a szerző számára a hermeneutika és a filológia, valamint a hermeneutika és a nyelvtudomány viszonya, melynek tekintetében – túl a világosan artikulálható különbségeken – a kölcsönös egymásrautaltságot hangsúlyozza hermeneutikai nézőpontból a második tömbbe foglalt tanulmányokban. Szóba jönnek itt olyan kérdéskörök, mint a szövegkritika, a hatástörténet, interpretáció, a szó, jel, jelentés, illetve a szó szerinti jelentés kérdései, és kifejtésre kerül a strukturalista-szemiotikai nyelvfelfogás, ugyancsak hermeneutikai nézőpontból. A harmadik tematikus tömbbe olyan tanulmányok illeszkednek, melyek a hermeneutikának s tágabb értelemben a filozófiának az irodalomhoz, az esztétikához és a retorikához való viszonyát vizsgálják, tekintettel az irodalmi szöveg és a filozófiai szöveg, a bizonyítás, a retorika, a logika és az érvelés különbségeire és eltérő funkcióira. A referenciapontok ez esetben is Hegel, Heidegger, Gadamer idevágó elgondolásaiban és szöveghehelyeiben találhatóak. A vizsgálódás körét itt a szerző a szóbeliség és írásbeliség viszonyára, valamint a medialitás problémájára is kiterjeszti. Végül – amint erre már utaltunk – egy sajátos eset – a *Nyugat* és a filozófia –, a Babits–Lukács-vita, valamint a fiatal Lukács esztétikai és irodalomelméleti koncepciója vizsgálatának szentelt tanulmányok zárják itt a sort.

Az előzőektől eltérően a harmadik kötet hat tematikus tömbbe sorolt tanulmányokat tartalmaz: *Hermeneutika és a filozófia önértelmezése – a filozófus identitása; Heidegger-értelmezések; Sartre-tanulmányok; Gadamer és a humanista vezérfogalmak; Kant és a kantianizmus; Hermeneutika és filozófiatörténet. Tanulmányok a német idealizmus és a posztidealista filozófia köréből*. Talán ez a tagolás

jelzi a leginkább azokat a nagy kutatási területeket, amelyek kijelölik Fehér M. István szakmai életútjának egy-egy szakaszát jellemző főbb foglalkozási irányokat, s az itt olvasható tanulmányok jól jelzik az ezekhez való ismétlődő visszatéréseket, a már régebben is vizsgált kérdések újabb és újabb koncentrikus körök mentén való bejárását és a feltáruló hermeneutikai összefüggések letisztulását. Ennek megfelelően itt egy helyre kerülnek Fehér M. István késői Heidegger-tanulmányai, hasonlóképpen kapnak helyet egy másik tömbben a késői Sartre-tanulmányok, s ugyanígy kerülnek egymás mellé a Kanttal és a kantianizmussal foglalkozó írások, valamint azok a Gadamerre vonatkozó tanulmányok, amelyek a filozófiai hermeneutikának a humanista vezérfogalmakkal való megalapozását vizsgálják. A kötet első és utolsó tematikus tömbjében a hangsúly a filozófiai hermeneutika és általában a filozófia önértelmezésének az elgondolására, a filozófia és identitás viszonyára, a filozófia és filozófiatörténet összefüggéseire és különbségeire, a filozófusi identitás mibenlétére helyeződik. De addig, amíg a kötet elején levő tanulmányok átfogóbb értelemben és a szerző saját gondolatai fejtegetésének is helyet adva tárgyalják ezeket a kérdéseket, a kötet utolsó tömbjét alkotó tanulmányok a szerzőnek a német idealizmus és a posztidealista filozófia területein született újabb kutatási eredményeit teszik hozzáférhetővé. Itt a hermeneutikai vizsgálódási perspektívába bekerülnek a német filozófiának a Kanttól Hegelig terjedő fontosabb gondolati ívei, a rendszer, szabadság és gondolkodás összefüggései, idealizmus és abszolútum kapcsolata Schelling, Kierkegaard gondolkodásában, a rájuk irányuló heideggeri kritika nézőpontját sem mellőzve, ahhoz, hogy Hegel fenomenológiai programja és a hozzáfűződő gadameri értelmezések kapcsán a gondolatmenet visszakanyarodjon az önmegismerés, az identitás és az idegenségtapasztalat kérdésköreire.

A negyedik kötet három tömbbe szerveződő írásai – *Filozófiatörténeti-hermeneutikai értelmezések, filológia és jelenkor; Lukács, Heidegger, Sartre – útban a hermeneutika felé; A pozitívizmusvita nyomában – útban a hermeneutika felé* – tekinthetők akár

egyfajta összegzésnek, de ugyanakkor ismétlődő és kiteljesítő visszatérésnek is ahhoz a tematikai sokszínűséghez és gazdagsághoz, amely az előző köteteket jellemzi. Az első tömbbe foglalt tíz tanulmányban rendre újból szóba kerülnek olyan alapvető filozófiai fogalmak és kérdések, amelyek a filozófia és történelem, filozófia és filozófiatörténet, filozófia és jelenkor viszonyával kapcsolatos hermeneutikai értelmezések hordozói: emlékezet és felejtés; az intencionalitás (Husserl, Heidegger, Sartre, Lévinas megközelítésében); a narratív identitás (Ricoeur, Tengelyi koncepciói mentén); a hagyomány létmódja; a filozófiatörténet filozófiai felfogása Russellnél; az irodalom filozófiája, illetve filozófia, tudomány, irodalom, valamint hermeneutika, kultúra, medialitás összefüggései; tudomány, filozófia, társadalom kapcsolata a racionalitás nézőpontjából; a karteziánus tudományeszmény hermeneutikai kritikája. A tömb utolsó két tanulmánya olyan mítoszok lebontásával kísérletezik, mint az analitikus és kontinentális filozófia közötti megkülönböztetés, illetve a filozófiai korkritikához fűződő elvárások és annak alkonya. A második tömbbe foglalt írások újból szembe-tesznek Lukács, Heidegger és Sartre nézeteivel – minden oldalról megvilágítva a Lukács–Sartre-, Heidegger–Lukács-, Sartre–Heidegger-párhuzamok mentén feltárt kölcsönös vonatkozásokat –, s azokkal a gondolati utakkal, melyek tőlük kiindulva a hermeneutika felé bejárhatóknak kínálkoznak. A kötet utolsó tömbjének írásai nemcsak újra veszik a pozitívizmusvita kérdéskörét, ez esetben is a hermeneutika irányába vezető utak megnyitásával kísérletezve, hanem számos adalékkal és kiegészítéssel is szolgálnak a filozófiatörténet és a filozófiai elmélet viszonyának a vizsgálatához a mai viták tükrében.

Utólag a negyedik kötetbe az eredeti kötettervben nem szereplő *Epilógus* is beiktatta a szerző, a kötet sorozat utolsó, azaz XVI. tematikus tömbjeként, *Heidegger és/vagy Gadamer* címmel. Az „és/vagy” beszédesen jelzi, hogy a szerző itt a saját rálátása szerint – mintegy visszatekintő módon, és anélkül, hogy bármelyik irányban is egyoldalúan állást foglalna – összegzi az elvégzett kutatásai tanulságait, még egyszer felmutatva az általa monografikus igénnyel

tanulmányozott két nagy kortárs gondolkodó hermeneutikai orientációiban fellelhető alapvető eltéréseket, és ugyanakkor az egységes és átfogó filozófiai hermeneutikai koncepció kimunkálását elősegítő és megalapozó kapcsolódási pontokat és érintkezési felületeket, számba véve azokat a lehetséges érveket is, amelyek – a nézőpont és megközelítési mód függvényében – ugyanolyan eséllyel szólhatnak a két gondolkodó viszonylatában a különbségtévesztések, illetve a folytonosság tételezése mellett.

Végül szólunk kell a négy kötet anyagát lezáró, a *Világmagyarázat és viláértelmezés. Különbségük értelmezhetősége* ugyancsak beszédes címet viselő *Utószó*ról is. A szerző itt a világgal való összebékítésre irányuló hegeli, viláértelmező filozófiai hagyomány és a marxi XI. Feuerbach-tézis – „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk” – által képviselt világmegváltoztató (egyúttal a filozófiát mint viláértelmezést tagadó) filozófiai törekvés – mint a kortárs filozófiai irányzatokban is fellelhető két alapvető filozófiai orientáció – viszonyrendszerében megkísérlti tisztázni és rögzíteni az elméleti és gyakorlati filozófiai beállítódást ötvöző hermeneutikai filozófia helyét, szerepkörét a világban, illetve a világhoz való viszonyában. Fehér M. István itt a rá jellemző körületekintő alapossággal mutatja ki, hogy „az értelmezésnek a marxi tézisben szereplő fogalma olyan vonásokat tartalmaz, amelyek a heideggeri-gadameri hermeneutikától idegenek, számára értelmezhetetlenek, csakúgy, mint a marxi tézis középpontjában álló fő ellentét, mely »viláértelmezés« és »világmagyarázat« között áll fenn”. (IV/529.) A hermeneutikai értelmezés-megértés ugyanis „világot konstituál”, tehát a világ megváltoztatása/megváltozása is szükségképpen vele jár. (IV/525.) Fehér M. István kimutatja, hogy az értelmezni – megváltoztatni fogalompár marxi szembeállításában *inkonzisztencia* érhető tetten, mivel – akár a hermeneutikai, akár a nem hermeneutikai értelmezésfogalmakra vonatkoztatjuk – „amit az értelmezés ellen felhoz, maga is értelmezés”. (IV/528.) A marxi Hegel-kritikának ez a (hermeneutikai) kritikája Fehér M. István számára alkalmat kínál arra,

hogy pozitív üzenetet fogalmazzon meg a filozófia (jövőbeni és mindenkori) sorsával kapcsolatban: az effajta inkonzisztencia éppen hogy azt igazolja, „hogy az értelmezéstől – s így a filozófiától – nem tudunk szabadulni”, az „főnixmadárhoz hasonlóan feltámad hamvaiból”; a filozófia kritikájából mindig új filozófia születik; „amit a filozófiával szembeállítunk, maga is filozófiaként lepleződik le”. (IV/528.) A jelzett kontextusban a hermeneutika „demokratizmusát” sem mulasztja el újfent felvillantani: „A hermeneutika olyan filozófia, amely miközben helyet kér magának, helyet ad, vagy helyet teremt, helyet szorít másoknak is.” (IV/528.) S végül, a hermeneutikai kritika a későbbi olvasó számára is tartogat megfontolandó üzenetet. Ugyanis „az emberi lét számos struktúrájára nem is alkalmazható a marxi megkülönböztetés” – hívja fel a figyelmünket Fehér M. István. „Hogy az ember halandó, azt lehet (és bizonyos értelemben kell is) értelmezni, de aligha lehet megváltoztatni”. (IV/529.)

4.

Az előbbieken jelzett üzenetek tartalma a négy kötet egészét áthatja, és minden írásából felénk sugárzik. Ezt észleljük mindvégig a szerzőnek a filozófia történetéhez való viszonyulásában, melyet plasztikus metaforák sokaságával jellemez. Fehér M. István úgy véli, hogy a filozófia története nemcsak ismeretanyagként és tudásforrásként, tanulságok és bölcsességek hordozójaként szolgál számunkra, hanem a filozofálás *gyakorlataként* is. Ezért úgy tekinti, hogy a kötetekben közölt tanulmányainak jó része a filozófia történetében megtett felfedező utazás, melynek során az utazó „útleírásokat”, „úti beszámolókat” készít, s ezekben nem annyira magukat a gondolkodó személyeket veszi számba, hanem inkább azt, hogy miről mit gondolnak, hogyan gondolkodnak, és mit mondanak. Az ilyen utazások lehetőséget kínálnak arra is, hogy a szerző ne (csak) az „otthonról hozottat” fejtse ki, hanem a „helyi adottságokból” próbáljon meríteni. Az ilyen filozófiatörténeti (idő)utazó helyzete és szerepköre a görög theoroszéhoz hasonlatos. A theorosz – aki

egyszerre küldött és vendég – szemlélő résztvevőként megtapasztalja a más városokban zajló eseményeket, hogy az így képződő benyomásait új tapasztalatokként közvetíthesse az otthoniak felé. Beszámolói során nem magából indul ki, hanem a másoknál látottakból, s nem törekszik valamiféle fölényes értékelő szempont alkalmazására, ami a saját világtapasztalatát fölébe helyezné másoknak.

Ugyanakkor a kötetek írásait figyelmesen olvasva azt is megtapasztalhatjuk, hogy Fehér M. István a vizsgált koncepciókhoz és szövegekhez való viszonyában nem marad meg a passzív szemlélődő pozíciójában. Saját bevallása szerint a „szeretetteljes elmélyedés a szövegben” (I/21.) jellemző rá, a „jóindulat hermeneutikájának” a kiterjesztése mások szövegeire és gondolatmeneteire. Ezért vizsgálódásai egyszerre filozófiatörténeti és hermeneutikaiak. Ez leginkább abban mutatkozik meg, hogy a filozófiatörténeti vizsgálódásait, a régebbi korok szövegeivel való találkozásait a hermeneutikai beszélgetés szelleme hatja át, amivel egyszerre jár együtt a beszélgetés lezárhatatlansága és demokratikussága. Egyik résztvevő sem kerekedhet a másik fölé, senki sem sajátíthatja ki egyoldalúan a beszélgetés irányítását, vezetését, melyet a partnerek az igazság igényére való tekintettel folytatnak. Az ilyen beszélgető vizsgálódás velejárója a „horizonttágítás”, a megérintettség, sőt a megváltozás is. Egyszerre nyílik lehetőség benne az értelmezett szerzők lehetséges igazának a mérlegelésére és a saját addigi elvárás, megítélés, tudás felülvizsgálására és megváltoztatására. A megítélés kritériumainak a megvitatása is belefér. A Fehér M. István írásaiban megnyíló filozófiai beszélgetésekből az olvasó sem maradhat ki, a forgalomba hozott hatalmas tudáskészlet, a feltett kérdések, a kibontakoztatott értelmezések őt is bevonják a hermeneutikai folyamatba, saját gondolatok életre keltésére, a párbeszédben való részvétellel ösztönzik.

A szerző maga is felteszi s egyúttal meg is válaszolja a kérdést, hogy miként *hermeneutikaiak* ezek az írások. Esetükben a hermeneutikaiság többféle ismérve sorakoztatható fel, melyek nem mindig járnak együtt, sőt lehetnek eléggé eltérők is. Ezeket

az írásokat „triviálisan két okból” lehet hermeneutikaiaknak tekinteni: vagy azért, mert a hermeneutika körébe vágó témákról szólnak, vagy azért – s ez a gyakoribb – mert bármilyen más témáról is szóljanak, hermeneutikai megközelítéssel és „eszközökkel” vizsgálódnak. Gyakorta a hermeneutikai téma és a hermeneutikai vizsgálódás valamiféle kombinációja érvényesül. (vö. I/23.) A hermeneutika tekintetében tehát a lehetséges eljárások nyitottak és változatosak. De éppen a hermeneutikaiság az – mutat rá hangsúlyosan Fehér M. István –, ami minden esetben kizárja az „ellenképét”. A hermeneutikai megközelítési mód nem olyasmi, amit másvalami *ellenében* választhatunk és érvényesíthetünk. Semmilyen körülmények között sem minősül hermeneutikainak az olyan hozzáállás, amely egyoldalúan támad vagy védelmez másvalamit. A hermeneutikai nézőponttal összeegyeztethetetlen mind a polémia, mind az apológia egyoldalú gyakorlása, mivel egyik magartás sem kellőképpen nyitott és elfogulatlan az igazság irányába, mi több, már eleve eldöntött, készen álló igazságképzetekkel operálnak.

5.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a L'Harmattan Kiadónál *Filozófia, történet, értelmezés. Hermeneutikai tanulmányok (2000–2020)* címmel megjelent, a szerzőnek az utóbbi két évtizedben kifejlesztett munkássága termékeit felölelő négy vaskos kötet a Fehér M. István által végzett munka volumenét, annak a filozófiai hermeneutika tekintetében úttörő jellegét, a modern európai filozófiai hagyomány recepciója terén nyújtott felbecsülhetetlen értékét a kortárs magyar filozófiai életben egyedülálló teljesítményként jeleníti meg.

A szerző az *Előszó*ban egy rátekintés erejéig az „egybegyűjtés”, „összegyűjtés” kifejezések jelentés-tartalmát is játékba hozza, finoman utalva arra, hogy az effajta módszertani és szerkesztési eljárás könnyen keltheti a szerénytelenség és önhiúság benyomását. Viszont a kötetek tartalma és szerkesztése éppen a maga sajátos hermeneutikai módján már önmagáért beszél. Ez az alapos, átfogó, a szemléleti összefüggéseiben

harmonikusan illeszkedő és a részleteiben is jól kidolgozott megvalósítás sokkal inkább magán viseli a hermeneutikai munkálkodásra természetesen jellemző szerénység jegyeit, semmint valamiféle hivalkodó felszíni teljesítményjegyek felsorakoztatásával adna okot a szerénytelenségben való elmarasztalhatóságra.

A szerző ugyanott a (szakmai/filozófiai) érdeklődés felkeltéséhez fűződő reményeinek is hangot ad igen találóan. A négy kötetbe foglalt írások olvashatók együtt, de tanulmányozhatók külön-külön is, aszerint, hogy mikor melyikhez kapcsolódunk a saját munkálkodásaink során. Akár így, akár úgy járunk is el, e köteteket lapozva azt tapasztaljuk, hogy a bennük található írások összességükben és egyedi darabjaikban is megkerülhetetleneknek bizonyulnak annak számára, aki komoly szándékkal adja a fejét a filozófia hermeneutikai jellegű művelésére. Ezek olyan kötetek, amelyek jó, ha kézügyben vannak, valahányszor szükségét érezzük annak, hogy egyik vagy másik bennük levő tanulmányhoz visszatérjünk, akár azért is, hogy szerzőjünkkel újabb filozófiai párbeszédbe bocsátkozzunk. Ilyenkor e kötetek tudományos tartalmának, szellemének és mondanivalójának köszönhetően mi magunk is részesévé válhatunk annak a hatástörténeti folyamatnak, melynek révén ily módon is igazolódni látszik, hogy a tanárként,

kutatóként, a filozófiai hermeneutika legmarkánsabb közép-európai képviselőjeként sokoldalúan tevékenykedő Fehér M. István igazi *iskolateremtő* filozófus volt. Ugyancsak ezt igazolják – a L'Harmattan Kiadónál közzétett négy tekintélyes tanulmánykötet szellemi hozadékának mintegy életszerű leképeződéseként – az irányítása alatt doktoráló tanítványainak és az általa hosszú éveken át irányított Hermeneutikai Kutatócsoport résztvevőinek a szellemi teljesítményei is, akiket manapság a magyarországi filozófiai élet neves képviselőiként tisztelhetünk.

A kötetek egészének a szerző által (is) ajánlott „jóindulatú figyelemmel” történő érdemi tanulmányozása részünkről, az olvasó/befogadó részéről, kétségtelenül hosszú időt, körültekintő és elmélyült szakmai erőfeszítéseket, igazi próbatételt igényel. De ezen az úton építő jellegű találkozásra nyílik alkalom egy olyan filozófiai alkotási folyamattal, melyet a vizsgált filozófiai téma- és kérdéskörök, a feltárt viszonyok és kapcsolathálók volumene, az újra- és továbbgondolásra tett kreatív gondolkodói erőfeszítések és megvalósítási kísérletek révén méltán tekinthetünk magyar nyelvterületen az utóbbi két évtized legjelesebb filozófiai teljesítményének.

Veress Károly

Contents

Alpár Gergely P.: Saint Anselm and Gaunilo on the Existence of God.....	1
Tánczos Péter: The Notion of Subjectivity in Relation to the Inhabitants of Other Planets – On the Non-Anthropological Characteristics of Kantian Aesthetics and Ethics	9
Loboczky János: Philosophy of History and Dramatic Art in Schiller’s Works	20
Petki Pál: Dasein, the Phenomenon of Being, the Being of Phenomenon. Attempts at Overcoming Philosophical Dualisms in Heidegger’s and Sartre’s Phenomenological Ontology.....	34
Veres Ildikó: Béla Hamvas’ System of Lies - Or Faces and Masks in the World of His Essays.....	48
Kiss Lajos András: Society against the State – Pierre Clastres’ Ethno-Anarchistic Political Philosophy	62
Tamás Dénes: Why Can’t Conspiracy Theories be Disproved?	76
Jáger-Péter Mónika: Dialectic of Picture and Word.....	83
Nyíró Miklós: Medial Verbs in Linguistics. A Review of the Literature on the Hellenic-Byzantine and Modern Grammatical Interpretations of the <i>Mesotes</i>	91

Workshop

Ilyés Zalán-György: Versions of Transcendental Philosophy: A Critique of Immanuel Kant by Salomon Maimon.....	106
Láng Márk: How to Think about Actuality? Hegel and Schelling’s Debate on the Nature of Modal Categories	124
Szilágyi Botond: State Capitalism, State Socialism – Considerations on a Debate	130
Rancz Mónika: Experiment around the Image.....	139
Mikáczó Alexandra: Raging Imagination – Characteristics of the Kantian Dynamic Sublime and the Visual Abstraction in the Paintings of William Turner	151
Kerekes Erzsébet: Philosophical Conversations with Children about Justice and Truth.....	163

Review

Bakcsi Botond: The Diversity of Republicanisms	172
Ilyés Zalán-György: On a Volume’s Possible Complexities	174
Balázs Vencz: On Culture in a Somewhat Pragmatic Approach.....	177
Amália Soós: Regularities of Eclecticism: Giordano Bruno’s Philosophy.....	181
Anikó Kurucz: “Principial Outburst”. Variations of Crisis Codified in a Novel	184
Pál Petki: Life, World, Lifeworld, or the Chances of an Asubjective Phenomenology	186
Réka Eröss: Variables in the Constants of Thinking	191
Mónika Rancz: Arguments in Favour of Simultaneous Positions.....	194
Péter Molnár: Festival Atmosphere as a Life Event.....	197
Botond Szilágyi: History in an Anti-Linear Perspective.....	199
Márk Lang: Footnotes to the Limits of Interpretation	200
Károly Veress: Twenty Years of Philosophical Accomplishment in Four Volumes.....	203

Cuprins

Alpár Gergely P.: Sfântul Anselm și Gaunilo despre existența lui Dumnezeu	1
Péter Táncoz: Conceptul de subiectivitate cu privire la locuitorii altor planete – despre particularitățile neantropologice ale eticii și esteticii kantiene	9
János Loboczkzy: Filosofia istoriei și poezia dramatică în opera lui Schiller	20
Pál Petki: Dasein-ul, fenomenul ființei, ființa fenomenului. Tentative de depășire ale dualismelor filosofice în ontologia fenomenologică heideggeriană și sartriană	34
Ildikó Veres: Sistemul de minciuni la Hamvas Béla – fețe și măști în lumea eseurilor sale	48
Lajos András Kiss: Societatea contra statului – Filosofia politică etno-anarhistă a lui Pierre Clastres	62
Dénes Tamás: De ce nu pot fi infirmate teoriile conspirației?	76
Mónika Jäger-Péter: Dialectica tabloului și a cuvântului	83
Miklós Nyiró: Verbele mediale în lingvistică. O trecere în revistă a literaturii de specialitate privind interpretările gramaticale greco-bizantine și moderne ale conceptului de <i>mesotes</i>	91

Atelier

Zalán-György Ilyés: Versiuni ale filosofiei transcendente: o critică a lui Immanuel Kant de Salomon Maimon	106
Márk Láng: Cum să ne gândim despre realitate? Dezbaterăa lui Hegel și Schelling asupra naturii categoriilor modale	124
Botond Szilágyi: Capitalism de stat, socialism de stat – în jurul unei dezbateri	130
Mónika Rancz: Experiment în jurul imaginii	139
Alexandra Mikáczó: Imaginația furioasă - Caracteristicile sublimului dinamic kantian și ale abstracției vizuale în picturile lui William Turner	151
Erzsébet Kerekes: Conversații filosofice cu copii despre justiție și adevăr	163

Recenzii

Botond Bakcsi: Diversitatea republicanismelor	172
Zalán-György Ilyés: Despre posibilitățile complexității unui volum de studii	174
Balázs Vencz: Despre cultură într-o abordare mai pragmatică	177
Amália Soós: Regularitățile eclecticismului: filosofia lui Giordano Bruno	181
Anikó Kurucz: „Izbucnire principială”. Variațiuni ale crizei codificate în roman	184
Pál Petki: Viață, lume, lumea vieții, sau șansele fenomenologiei asubiective	186
Réka Eröss: Variabilele constantelor gândirii	191
Mónika Rancz: Argumente în favoarea pozițiilor simultane	194
Péter Molnár: Atmosfera de festival ca eveniment de viață	197
Botond Szilágyi: Istoria într-o perspectivă antilineară	199
Márk Lang: Note de subsol la granița interpretării	200
Károly Veress: Douăzeci de ani de realizări filosofice în patru volume	203

Tartalom

Gergely P. Alpár: Szent Anzelm és Gaunilo Isten létezéséről.....	1
Tánczos Péter: A szubjektivitás fogalma más planéták lakóira való tekintettel – a kanti esztétika és etika nem antropológiai sajátosságairól	9
Loboczky János: Történelemfilozófia és drámaköltészet Schiller műveiben	20
Petki Pál: Jelenvalólét, létfenomén, fenoménlét. A filozófiai dualizmusok meghaladási kísérlete Heidegger és Sartre fenomenológiai ontológiájában	34
Veres Ildikó: Hamvas Béla hazugságszisztémája – avagy arcok és álarcok az esszéinek világában	48
Kiss Lajos András: Társadalom az állam ellen – Pierre Clastres etnoanarchista politikafilozófiája.....	62
Tamás Dénes: Miért nem cáfolhatók az összeesküvés-elméletek?	76
Jáger-Péter Mónika: Kép és szó dialektikája	83
Nyíró Miklós: Középigye a nyelvészetben. A meszótész hellén-bizánci és modern grammatikai értelmezéseiről szóló szakirodalom áttekintése.....	91

Műhely

Ilyés Zalán-György: A transzcendentális filozófia változatai: Salomon Maimon Kant-kritikája.....	106
Láng Márk: Hogyan gondolkodjunk a valóságról? Hegel és Schelling vitája a modális kategóriák természetéről.....	124
Szilágyi Botond: Államkapitalizmus, államszocializmus – egy vita margójára.....	130
Rancz Mónika: Kísérlet a kép körül	139
Mikáczó Alexandra: Háborgó képzelet. A kanti dinamikailag fenséges és a képi absztrakció jellemzői William Turner festészetében	151
Kerekes Erzsébet: Gyermekfilozófiai beszélgetések az igazságosságról és igazságról.....	163

Szemle

Bakcsi Botond: A republikanizmusok sokszínűsége.....	172
Ilyés Zalán-György: Egy kötet komplexitásának lehetőségeiről	174
Vencz Balázs: A kultúráról gyakorlati(as) megközelítésben.....	177
Soós Amália: Az eklekticizmus szabályszerűségei: Giordano Bruno filozófiája.....	181
Kurucz Anikó: „Principiális kizökkenés”. Regénybe kódolt válságvariációk.....	184
Petki Pál: Élet, világ, életvilág, avagy az aszubjektív fenomenológia esélyei	186
Eröss Réka: A gondolkodás állandóinak változói.....	191
Rancz Mónika: Érvek az együttállások mellett	194
Molnár Péter: A fesztiválhangulat mint életesemény.....	197
Szilágyi Botond: Szálirány ellen fésült történelem.....	199
Láng Márk: Lábjegyzetek az értelmezés határán.....	200
Veress Károly: Húsz év filozófiai teljesítménye négy kötetben.....	203

ISSN 1453-0961

9 771453 096100